FIZIOKRATSKI POKRET U DALMACIJI

IVAN PEDERIN

Historijski arhiv Zadar

Izvorni znanstveni tekst
Primljen 13. IX 1983.

Moglo bi se reći da je najvažnija oznaka mentaliteta suvremenog čovjeka — po kojoj se razlikuje od srednjovjekovnog — njegova vjera u napredak. S tim je povezano i uvjerenje da su priroda, prirodno pravo i sloboda otprilike jedno te isto, te da vode k sreći koja u suvremenog čovjeka zauzima mjesto koje je nekoć imala dužnost. No, sreća nije više individualno stanje duše, ona je moguća samo kao sreća zajednice ljudi, odnosno državne zajednice.

To znači da su evropski umovi, osobito u doba koje je slijedilo merkantilizam u Francuskoj, nastojati naći način kako će društvo preporoditi s obnovom njegova gospodarstva. Gospodarstvo i politika su ispremiješani, a znanost vjeruje da će se s obnovom društva i njegove, prije svega poljodjelske proizvodnje, obnoviti čovjek i ćudoredno, da će postati sretan u svom kolektivnom opstanku, te da će na zemlji postići manje ili više ono što mu je Crkva obećavala na nebu.

Za francuske fiziokrate gospodarsko-politička pitanja imaju karakter vraćanja na polaznu točku poslije zamora merkantilizma. Za razliku od merkantilizma, vječno zabrinutog za količinu novčane mase u državnoj blagajni, fiziokrati su obuzeti pitanjem viška bogatstva, tzv. *produit net* što nije apstraktan višak, nego višak dobara koji najbolje pokazuje baš poljodjelstvo. Tako François Quesnay u radu *Observations sur le droit naturel des hommes réunis en societé* (1765) smatra da se prirodno pravo može uživati jedino preko rada, a u *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole et notes sur ces maximes* (1758) kaže da je zemlja jedini izvor bogatstva. Slično kao Jacques Turgot de l'Aulne u *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (1770) ističe prvenstveno poljodjelca pred obrtnikom koji je prvi pokretač optoka

radova i hrani obrtnika. Prema tome, poljodjelstvo je osnova, a industrija samo preobražava proizvode poljodjelstva.[1] Svijet je dakle svijet proizvodnje koja će se skladno odvijati jedino u slobodi, pod geslom *laissez faire, laissez passer,* fiziokrati su protiv rata i apsolutizma, država je zato tu da uz pomoć intelektualaca otkrije prirodno pravo i zakon i da prema tome usmjeri društvo koje će onda spontano ići k boljoj proizvodnji i zdravijim odnosima među klasama, koje se dijele po vrsti i uvjetima rada što ga ljudi obavljaju. Ti nazori bliski kasnijem optimizmu ranog liberalizma 19. stoljeća i njegovoj vjeri u harmoniju što je bilo vezano s teorijom prirodnih znanosti o harmoniji kozmosa,[2] naći će se i u *Robinsonu Crusoeu* Daniela Defoea.

Osnovno pitanje ove, u ovom dobu tako važne knjige, koja se dugo čitala i prevedena je na sve evropske jezike, jest pitanje kako proizvoditi sve što čovjeku treba, kako stvoriti višak proizvoda i društvo. Najvažnija književna vrijednost jest ljudska marljivost i rad, jer se Robinson smije kad u olupini broda nađe zlatni i srebrni novac koji na otoku, nema upotrebne vrijednosti, ali cijeni staklo i druge sitnice koje može razmijeniti s urođenicima, a time i osigurati opstanak na otoku. Rad se odvija po zakonima razuma i matematike, uopće znanja. Ne želeći ulaziti u pitanje uloge ove knjige u napučivanju Amerike, ili u kolonijalizmu, istaknut ćemo značenje njezine društveno-gospodarske doktrine.[3]

U Francuskoj, Italiji, Švicarskoj i Velikoj Britaniji osnovno je načelo kohezije nacionalne zajednice pitanje slobode vezane uz načelo narodnog suvereniteta u kalvinizmu, a svakako i kod

[1] Eric Roll, *Povijest ekonomske misli,* Zagreb, 1956. str. 107.

[2] Heinrich, Lütge, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* Ein Überblick, Berlin — Göttingen — Heidelberg, 1952. str. 294, 298.

[3] Na temelju mišljenja Maxa Webera, Karla Marxa i R. H. Tawneya Defoeov *Robinson Crusoe* smatrao se ključem za razumijevanje kapitalizma i gospodarskog individualizma. To mišljenje prihvatio je i Ian Watt, The Rise of the Novel, Penguin, [4]1968. str. 65—96. (prvo izd. 1957) koji je k tome u ovom romanu opazio okvir Lockeova političkog sustava, strogost kalvinizma i njegov nesmisao za ljepotu uz smisao za korisno. Spolna ljubav u romanu nema nikakvu ulogu ni smisao za vrijednost i dostojanstvo rada. Taj roman u svakom slučaju znači naglašavanje individualizma i gospodarskog *laissez-fairea.* Suprotno je mišljenje Maximiliana E. Novaka, *Economic and the Fiction of Daniel Defoe,* Berkley and Los Angeles, 1962. koji u Defoeu vidi konzervativnog merkantilistu, protivnika slobode trgovine i načela *laissez-faire.* Ovaj pisac naglašava Robinsonovu svađu s ocem koja je strukturirana kao analogija prema istočnom grijehu. Poslije te svađe uslijedio je njegov odlazak iz kuće i boravak na otoku kao progonstvo. Sve je prema M. Novaku opomena jednog konzervativca društvu koje je napuštalo trgovačke ideale merkantilizma i okretalo se prema slobodnoj trgovini i *laissez-faireu.* K tome M. Novak opaža da je Robinsonov odnos prema Fridayu, njegovu ocu i španjolskom kapetanu ugnjetački, vlasnički i apsolutistički.

Johna Lockea i neotuđivosti vlasništva. Razlika između države i nacije, te folklorno i lingvističko rodoljublje javlja se u Njemačkoj, te u slavenskim zemljama Istočne Evrope sa slabim građanstvom.[4]

Ovaj nauk, gospodarski i politički u isti mah, imao je odraza u Italiji, a i kod naših intelektualaca. Najprije ćemo se pozabaviti talijanskim fiziokratizmom koji su naši intelektualci okupljeni u poljodjelskim akademijama u Zadru, Splitu i Trogiru prihvaćali, ali ne bez daljnjega, jer su prilike u nas bile drukčije nego u Italiji.

Talijanski fiziokrati traže da se država mora brinuti da bude što više bogatih građana pa će i sama biti bogata. Prema Gaetanu Filangeriju[5] poljodjelstvo će ojačati u slobodnoj konkurenciji koju će omogućiti liberalizam trgovine i reforma carinskog sustava. On je protiv skupe profesionalne vojske, a za opću vojnu obvezu, tako da ljudi, dok nema rata, mogu raditi. Tu je G. Filangeri blizak Jeanu Jacquesu Rousseauu, koji je na isti način preporučio jeftiniju opću vojnu obvezu u *Considérations sur le gouvernement de Pologne*. Za razliku od etatističke i militarističke merkantilističke države ova ne želi rat koji bi ljude udaljio od rada i time smanjio proizvodnju. Dakako, sloboda trgovine krila je u sebi žalac agresije i ekspanzionizma utoliko što u činu trgovine prodavalac želi robu prodati što skuplje, dok je kupac želi kupiti što jeftinije, oni imaju dijametralno oprečne interese zbog čega Friedrich Engels vidi u trgovini ozakonjenu prevaru i pljačku.[6]

Antonio Genovesi u *Lezioni di economia civile* u istoj zbirci smatra da je zadaća onih koji rade da povećaju bogatstvo vladara, koji će kao vrhovni moderator voditi naciju prema javnoj sreći. Za razliku od mnogih drugih on slabo vjeruje u političku punoljetnost čovjeka čiji razum kasno dolazi do zrelosti pa traži da svaki čovjek ili obitelj bude podložan svakom lokalnom političkom vladaru. Uzor im je Kina, gdje se plemstvo ne može kupiti a nije ni nasljedno, već se temelji na naobrazbi (*sapienza civile*), pa je činovničko. Poljodjelstvo je smatrao najvažnijim, ali je držao da poljodjelstvo pobuđuje zanate kojih nema bez znanosti kao što su mehanika i metalurgija. Praktičkim zanatima (*arti primitive*), a to su lov, ribarstvo, metalurgija i stočarstvo, pa poljodjelstvo, on je dao odlučno prednost pred luk-

[4] Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, A Study in its Origins and Background, New York, 1946. str. 133, 180, 230, 329, 331, 351, 353.

[5] *Delle leggi politiche et economiche*, Torino, 1852. u zbirci Biblioteca dell'economista, prima serie, trattati complessivi, Vol. III. Trattati italiani del secolo XVIII.

[6] Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie (1844) u: Marx-Engels II. *Studienausgabe*, Poiltische Ökonomie, Frankfurt am Main, 1966. str. 16.

suznim zanatima (*arti volutose e di lusso*) koji osiguravaju jedino zadovoljstvo, a to su kiparstvo, slikarstvo i sl., a sve zato jer je rad nešto što valja pobuđivati pa država mora odgajati narod tako da bude zainteresiran za rad. I on je protiv rata, smatrao je da su rat i osvajanje barbarski, trgovina osvaja bogatstva u zaštiti zakonite slobode. Taj stav je proistekao iz nazora Johna Lockea (*Two Treatises of Government*) za kojeg se sloboda čovjekova sastoji u njegovu podvrgavanju zakonodavnoj vlasti, dok je rat stanje bespravlja i bezakonja slično kao i ropstvo koje je ratno stanje između tirana i zarobljenika.

Mlečić Gianmaria Ortes je u spisu *Errori popolari intorno all'economia nazionale considerati sulle presenti controversie tra i laici e i chierici in ordine al possedimento de'beni* (također u naprijed citiranom izdanju) smatrao da je bogatstvo zemlja plus rad slično kao J. Locke, koji je u spomenutom traktatu istakao da je obrađivati zemlju isto što i posjedovati je i kao F. Quesnay, što smo već naveli, da se prirodno pravo može uživati jedino preko rada. Bogatstvo za G. Ortesa nije zlato nego rad, kao i za D. Defoea. Nacija nije samo sloj zemljoposjednika, nego zajedništvo interesa, jer plemić, svećenik, postolar i brijač idu istom trgovcu, kovaču, i odvjetniku, pa svako zanimanje mora biti korisno cijeloj naciji.

Cesare Beccaria je u djelu *Elementi di economia pubblica*[7] pisao da je nacija mnoštvo ljudi koje se udružilo zbog hrane i zajedničkih interesa što ih izražava javno gospodarstvo. Država je zajedništvo ekonomije, ona upravlja oružjem i zakonima. Pučanstvo je podijeljeno u pet osnovnih zanata od kojih je najvažniji poljodjelstvo. Ostali su zanati stočarstvo, ribarstvo, lov i metalurgija, a njihovi su interesi isprepleteni. Ističe važnost prometa i trgovine, liberalizacije carina i postojanje otajstvene povezanosti stvari i njihova bratstva koje traži priroda i ljudski rod što je razrada prirodnog prava francuskih fiziokrata.

Posvuda se javlja pojam zajednice interesa. Prema G. Ortesu u *Dell'economia nazionale* (u naprijed navedenoj Biblioteca) sloboda je pravo promicanja vlastitog dobra uz uvjet da se time ne umanjuje dobro drugoga. Slijedeći zacijelo Defoea on zamišlja otok na koji iz oblaka padaju ljudi i stvaraju zajednicu kao plod dogovora. Ljudi se onda razilaze u četiri klase, a to su poljodjelci, obrtnici, posjednici i činovnici, jednaki po uvjetima duše (*per disposizioni di anima*).

Završavajući ovaj opći prikaz nauka talijanskih fiziokrata naglasit ćemo da nije bio militaristički ili ekspanzivan u drugom

[7] *Scrittori classici italinai di economia politica*, Parte moderna, tomo XI. Milano, 1804. Tu su sabrana njegova ranija predavanja užem krugu.

smislu, on je bio za partnerstvo i bratimljenje naroda. U *Dell' economia nazionale* G. Ortesa (Libro primo, Capo I. str. 794) pojavila se nejasno svijest da je zajednički jezik okvir nacije. A. Genovesi je u svojim *Lezioni di economia politica* istakao ulogu nacionalnog narodnog jezika u kulturnoj emancipaciji nacije, držao je da talijanski nije manje lijep od grčkoga i latinskoga (str. 54), a bio je prvi profesor u Italiji koji je od 1754. na novoosnovanoj katedri za trgovinu u Napulju predavao na talijanskom jeziku.[8] A. Genovesi se smatrao predstavnikom sloja intelektualaca koji je opisao kao srednji sloj (*ceto mezzano,* str. 42), a to će reći, svećenike, redovnike, profesore književnosti, pravnike i male plemiće *(gentiluomini privati).* Bio je to sloj što je sudjelovao u prosvijećenom apsolutizmu, tom savezu vladara i filozofâ koji su zaboravili da ih je vlast donedavna proganjala. Filozofi su vjerovali da se služe kraljevima a zapravo je bilo obratno.[9]

U Mlecima je taj pokret prema Gianfrancu Torcellanu bio posljedica opadanja trgovine pa zapušteno poljodjelstvo nije samo moglo nositi državno gospodarstvo Serenissime, a k tome i loše upravljani crkveni posjed.[10]

U Dalmaciji su prilike pogodovale razvijanju fiziokratskog pokreta. Poljodjelstvo je bilo ekstenzivno i primitivno, tlaka raširena, posjedovanje plodova rada nije bilo osigurano pa su poljodjelci bili bezvoljni. Zemljišni posjed bio je raspršen pa je samo sedmina obradive zemlje bila obrađena. Mlečići su prijekim okom gledali na razvitak zanatstva u Dalmaciji ne želeći konkurenciju svom zanatstvu. Carinske barijere kočile su unutrašnju trgovinu.[11]

Fiziokratski pokret u Dalmaciji javio se u to doba poslije francuskog pokreta, ali istodobno s talijanskim s kojim je u vezi, ali ne epigonskoj prema njemu jer rješava specifične pri-

[8] Francesco Ferrara, *Prefazione,* Raguaglio biografico e critico sugli autori contenuti nel presente volume, Biblioteca dell' economista, Prima serie, Trattati complessive, vol. III. Trattati italiani del secolo XVIII. Genovesi, Verri, Beccaria, Filangeri, Ortes, Torino, 1852. str. VII. Šime Peričić, Dalmacija uoči pada Miletačke Republike, Zadar, 1975. (dis.) str. 119—153. Smatra da su Mlečići poslije potiskivanja sjevernoafričkih gusara 1783. nešto blaži u kočenju dalmatinske trgovine koja jača.

[9] Paul Hazard, *La pensèe europèenne au XVIIIe siècle de Montesquieu a Lessing,* Paris, 1963. str. 329.

[10] *Settecento veneto e altri scritti storici,* Torino, 1969. Presentazione alle riflessioni di un filosofo americano, str. 52. i *Un economista settecentesco:* Giammaria Ortes, str. 94—95. Amintore Fanfani, *Storia delle dottrine economiche dall antichità al XIX. secolo,* Milano — Messins, 1955. Roberto Cessi, *La Crisi agricola negli Stati veneti a metà del sec. XVIII.* Nuovo archivio veneto, sv. 3. XLII (1921) str. 48—49.

[11] Š. Peričić, Op. cit. str. 17—30, 55—104.

like koje se u Dalmaciji bitno razlikuju od prilika u Italiji zbog posebnosti našeg kolonata i položaja Morlaka u Novijoj i Najnovijoj stečevini. Naime, kolon u Dalmaciji bio je osobno slobodan, ali ne i vlasnik zemlje koju je obrađivalo mnogo pokoljenja pa je i zaboravio da je zemlja feudalčeva. Smatrao je da je zemlja dar Božji ljudima i nije rado davao feudalcu njegov dio. Feudalac ga je teško mogao potjerati sa zemlje dok je trajala njegova loza, a solidarnost među seljacima bila je tolika da tu zemlju nitko ne bi više htio uzeti u zakup. Seljaci su na zahtjev feudalaca reagirali nasiljem i pobunama, a mletačka je vlast bila vrlo neodlučna u zaštiti interesa feudalaca.[12] Organizacija Krajine bila je vojna, uperena protiv Turske koja u 18. stoljeću više nije opasnost i nema odgovarajućih pojava u Italiji. Zbog svih tih razloga ne može se u nas ni očekivati isti ili epigonski fiziokratski pokret.

Mletački upravni sustav u Dalmaciji, kako saznajemo iz naprijed navedene Peričićeve disertacije, sa svojim providurom, knezovima, kolunelima, kapetanima, serdarima, arambašama itd. bio je nesuvremen, a porezni sustav sputavao je razvitak Dalmacije. Dalmacija je u to doba sa Novom i Najnovijom stečevinom postala nešto novo, a možda su i Mlečani namjeravali posuvremeniti nešto u upravi Dalmacije pa je providur Paolo Boldù poslao svog činovnika, pisara Pokrajinske fiskalne komore u Zadru Grgura Stratika da proputuje i opiše Dalmaciju. Stratiko je izvijestio providura u dva navrata. Najprije u nizu pisama providuru na jesen 1744. pod naslovom *Sopra la peste a Dobropoglie e Gossich del contado di Zara e ne'limitrofi stati Austriaco e Turco,* a potom u *Relazione e informazione sopra le Craine de'Territori della Dalmazia.*[13] U prvom spisu zaključio je da kugu u Dalmaciju unose trgovci, te da stoga valja zatvoriti granice.[14] U drugom spisu G. Stratiko je opisao Dalmaciju s obzirom na organizaciju odnosno reorganizaciju države koja bi trebala postati suvremena činovnička država. Opazio je da su fizičke pred-

[12] Ivan Grgić, *Buntovni pokret dalmatinskih težaka* 1736—1740. g. Radovi Instituta JAZU u Zadru VI—VII (1960), str. 551—603. Mlečani su i ranije poduzimali oštre mjere protiv zadarskog plemstva, a znali su podupirati kongrege škole sv. Jakova protiv plemstva u smislu politike divide et impera, Tomislav Raukar, Zadar u 15. stoljeću, Ekonomski i društveni odnosi, Zagreb, 1977. str. 57—59.

[13] Životopis mu je napisao Šime Peričić, *Zadranin Grgur Stratico* (1736—1806), Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21 (1974) str. 271—289. Ovi spisi se čuvaju, prvi u Historijskom arhivu u Zadru, Dragomanski spisi, knj. 30, drugi u Naučnoj biblioteci u Zadru, Ms. 160/I. Nijedan nije tiskan.

[14] To su Mlečići učinili ustanovivši sanitarni kordon prema Turskoj sa stražarnicama svakih nekoliko stotina metara, koje ipak nisu uspjele spriječiti legalne prijelaze granice usp. Roman Jelić, *Sanitarni kordon nekad i danas,* Zbor liječnika Hrvatske i Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba, Zagreb, 1978. str. 3833—3866.

nosti i položaj Dalmacije dobri, ali da je pučanstva malo, te da je ono siromašno,[15] brinuo se o mjerama kako da se poveća broj žitelja i njihovo blagostanje polazeći od fiziokratskog načela da zlato i zemlja ne čine državu bogatom, već brojni i bogati podanici. Utvrdio je da će to biti moguće jedino ako se žitelji pouče u novim poljodjelskim metodama i time poveća prozivodnja. Smatrao je uopće da Morlake valja uljuditi i ugladiti, osloboditi neukosti i predrasuda i kritizirao sustav tlake.

U spisu *Informazione sullo stato, fazioni, emolumenti, forza reale, ufficiali delle Craine di Dalmazia,* napisanom također za providura P. Boldù 1773.[16] kritizirao je sustav poreza, te zlouporabe u vezi s njim, a potom je donio popise vojnika i časnika u pojedinim mjestima, i ostalih ljudi na koje bi se vlast jednog dana mogla osloniti kad odluči posuvremeniti svoje činovništvo.

Literatura i izvori šute o daljnjoj inicijativi mletačke vlasti na području posuvremenjenja, no inicijativu su preuzele poljodjelske akademije što se u to doba osnivaju u Dalmaciji, to je *Società economica* ili *Accademia agraria* u Splitu 1767, koja je 1784. odlikovana zlatnom medaljom od mletačke vlade uz godišnju subvenciju od 800 dukata 1782, odnosno 150 dukata poslije. God. 1787. osnovana je *Accademia economico-agraria* u Zadru pa *Accademia agraria* u Trogiru, a onda 1798. i u Kaštel-Lukšiću.[17] U tim društvima našli su se zemljoposjednici i svećenici, ali je čl. III. *Costituzione della pubblica società economica di Spalato da essa a se stabilite ed approvate dall'illustrissimi sigg. proveditori sopra i beni inculti deputati all'agricoltura nell'anno MDCCLXXIV. con le aggiunte e variazioni d'alcuni capitoli delle medesime ordinate posteriormente da C.C.E.E. per urgenti circostanze cosi esigenti* određivao da članovi mogu biti svi pošteni ljudi.[18] Akademije su se bavile agronomskim radom na svojim oglednim dobrima, a potom publicističkim radom i prosvjećivanjem seljaka, odnosno radom o prosvjećivanju seljaka. Okolnosti nastanka akademija su poznate, ali se o stupnju razvitka agronomske znanosti i o njihovom ideološkom radu zna malo. Mi ćemo se pozabaviti s tim ideološkim radom osobito zato što je Attilio Tamaro, pišući 1919. pravu apologiju mletačke

[15] Prema Š. Peričiću pučanstvo Dalmacije poraslo je od 1718. do 1795. sa 108.090. na 288.320 žitelja. Dalmacija uoči pada Mletačke republike, str. 6.

[16] Naučna biblioteka u Zadru, Ms. 160/II.

[17] Š. Peričić, *Dalm. uoči pada Mletačke republike,* str. 36. Vjeko Omašić, *Osnivanje Agrarne akademije u Kaštel-Lukšiću,* 1788. Mogućnosti, 17 (1970) br. 2. str. 214—233. Vjekoslav Maštrović, *Zadar i osnivanje Jugoslavenske akademije s osvrtom na Franju Račkog.* Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU, vol. 9. str. 243—255.

[18] Ovaj ustav objavio je Dujam Srećko Karaman, *Prva hrvatska akademija i gospodarsko društvo u Spljetu,* Split, 1899. str. 50—51.

vlasti opisao akademije kao prave institute mletačke vlade preko kojih je nastojala uljuditi Dalmaciju[19] što nije ponovio Fabio Luzzatto u svom prikazu akademija,[20] ali je u drugom radu govorio o protutalijanskom i *austrofilskom* držanju nekih članova ovih akademija.[21] Ulazeći dublje u pitanje ideologije naših agrarnih pisaca razradit ćemo i pitanje prodiranja ideja francuske revolucije u Dalmaciju,[22] jer su te ideje bliske pitanjima fiziokrata. Prije nego što prijeđemo na prikaz nauka naših fiziokrata valja reći da je zbog Tamarova i Luzzattova rada, a možda i zbog talijanskog jezika kojim su naši fiziokrati pisali u naših pisaca dugo postojalo neko nejasno uvjerenje da su svi oni bili nešto kao potalijančeni sloj što se izražavalo u šutnji znanstvene javnosti o njima.[23] Iznimku čini Julije Bajamonti također aktivan u tom pokretu, zbog svog zanimanja za hrvatski folklor.[24] Led je probio Andre Jutronić pišući da te i druge

[19] *La Vénétie Julienne et la Dalmatie, Historie de la nation italienne sur ses frontières orientales.* III. La Dalmatie, Rome, 1919. str. 352—354.

[20] *Le accademie di agricoltura in Dalmazia nel secolo XVIII.* Archivio storico per la Dalmazia, Rim, 1928. Fasc. 26. str. 3—12.

[21] *Scrittori dalmati di politica agraria nel secolo XVIII.* Archivo storico per la Dalmazia, VI (1928) Fasc. 30. str. 1—11. Još od ovog pisca *Una vecchia legge agraria nella Dalmazia veneta* (La terminazione Grimani del 1. lugio 1755), *Rivista dalmatica,* X (1928) Fasc. 1. str. 5—19, *La legge agraria Grimani nella critica degli scrittori dalmati,* Archivio storico per la Dalmazia, VII (1929) fasc. 42. str. 3—11. *La legge agraria Grimani nel giudizio di Vincenzo Dandolo e di Melchiorre Gioia,* Archivio Storico per la Dalmazia, VII (1929) Fasc. 43. str. 3—11. isti, *I due testi della legge agraria Grimani,* ibid. VII (1929) fasc. 41. str. 5—11. Studi veneti di politica forestale nel secolo XVIII. Piacenza 1928. Tu je i pisanje Giuseppea Praga o Ivanu Kreljanoviću u Storia di Dalmazia, Padova, ^{3}1954. str. 217.

[22] To je pitanje načela Nada Bertić s prilogom *Matutinovićev proces u Splitu 1793. godine,* Anali Hist. Instituta JAZU u Dubrovniku IV—V (1956) str. 571—582. Vidi još i Š. Peričić o Nikoli Bortoletti Zulatti kojeg je u Šibeniku ubila razjarena svjetina kao Jurja Matutinovića u Splitu, Op. cit. str. 179.

[23] Grga Novak bio je vrlo kratak kad je u *Povijesti Splita* knj. druga (Od 1420. god. do 1797. god.), Split, 1961. str. 323—325. pisao o *Società economica di Spalato.*

[24] Evo najvažnije literature o njemu, Ivan Miličević, *Dr Julije Bajamonti i njegovo djelo,* Rad JAZU knj. 192 (1912) str. 97—250. Arsen Wenzelides, *Narodnjak 18. stoljeća,* Savremenik, 8 (1912) br. 10. str. 601—604. Hrvoje Morović, *Prirodoslovci Dalmacije u prošlosti,* Mogućnosti, 3 (1956) br. 5 str. 379. Žarko Muljačić, *Splitski književnik Julije Bajamonti,* Mogućnosti, 2 (1955) str. 795—800. isti, *Novi podaci o splitskom književniku Juliju Bajamontiju,* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 27 (1961) sv. 1—2. str. 45—53. Vito Morpurgo, *Incontri e dialoghi tra Alberto Fortis e Giulio Bajamonti,* Studia Romanica et Anglica Zagrabriensia 1970—1971. br. 29—32. str. 481—492. Duško Kečkemet, *Život i djelo Julija Bajamontija,* u: Julije Bajamonti, Zapisi o gradu Splitu, Split, 1975. izbor, prijevod i komentar Duško Kečkemet. Tu je i bibliografija.

naše pisce koji su pisali na talijanskom možemo i moramo smatrati našima,[25] a potom Mate Zorić u uvodu djela »Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku«[26] gdje je istakao da su pisci okupljeni u agrarnim akademijama željeli svoj zavičaj spasiti od gladi i dati mu dostojno mjesto među evropskim narodima. Na istom mjestu prikazao je Radoša Antu, Michielija Vitturija i Ivana Kraljanovića Albinonija kao hrvatske pisce.[27]

Mogli bismo dodati da talijanski u Dalmaciji do tog doba nije imao karakter nacionalnog jezika nego jezika što je tijekom 16. stoljeća neopazice zamijenio latinski, a rabio se u stanovitim zgodama. Talijanski je bio jezik isprava i znanstvenih djela, ali ne književnosti pa književnost na talijanskom jedva da je u Dalmaciji postojala do kraja 18. stoljeća. Znamo i to da ni u Italiji kao ni u Francuskoj nije bilo jačeg lingvističkog nacionalizma kao npr. u Njemačkoj i u slavenskim zemljama poslije.

Vođa ovog kruga bio je Ivan Dinko Stratiko, biskup brački i hvarski. Potjecao je iz ugledne obitelji koja se u Zadar doselila iz Krete. Rođen 1732. teško je obolio u djetinjstvu pa su se roditelji zavjetovali da će ga zarediti ako ozdravi. Tako je Ivan Dinko Stratiko preko volje postao dominikancem. Njegov ujak, kotorski biskup Ivan Ante Castelli uputio ga je u Rim, gdje mu je postao zaštitnik kardinal Orsi, koji se bavio crkvenim starinama. Mladić je tamo učio istočne jezike, surađivao je s knjižničarem Laurenzianeom Bandinijem, upoznao je Vittorija Alfierija, Averarda de' Medicija, Aurelija de' Giorgi Bertolu, Scipiona Rizzija. Imao je 31 godinu kad je postao profesor biblijske znanosti na Sveučilištu u Sieni, gdje je upoznao i Giacoma Casanovu. Poslije je bio profesor u Pisi i član mnogih učenih društava. Kretao se u elegantnim i otmjenim salonima, pa kad je taj nimalo pobožni redovnik 1776. postao biskup Novigrada u Istri, za tu malu i provincijalnu dijecezu to je bila gotovo sablazan. Takvi su bili plodovi i rezultati kartezijanske ireligioznosti i skepticizma, te Malebrancheove misli koja je Boga potčinila njegovu redu i razumu da ga je Fénelon optužio da vjeru potčinjava filozofiji.[28]

I. D. Stratiko ostao je u Novigradu do 1784. kad je postao hvarski i brački biskup. Tamo je ovaj areligiozni prelat, koji

[25] *Hrvatski pisci talijanskoga jezika* (Stare pisce iz Dalmacije koji su pisali talijanskim jezikom treba ubrojiti u našu književnost i historiografiju) Kolo, 7 (1969) br. 6. str. 599—600.

[26] Rad JAZU, knj. 357 (1971) str. 358.

[27] Ovom je poslije napisao opširni životopis Vjekoslav Maštrović u kojem ga je opisao kao hrvatskog pisca, *Zadranin Ivan Kreljanović Albinoni istaknuti hrvatski intelektualac iz početka 19. stoljeća*, Radovi I JAZU u Zadru, sv. 19 (1972) str. 63—98.

[28] Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne* 1680—1715., Paris, 1961. str. 124—125.

je pokazao sjajne intelektualne darove počeo okupljati intelektualce i napokon se postavio na čelo pokreta fiziokrata.[29]

Stavio se na čelo krugu sastavljenom od Ivana Josipa Pavlovića Lucića, Makaranina, Splićanina Jerolima i Julija Bajamontija, Petra Nutrizija Grisogona, Radoša Ante Michielija Vitturija iz Trogira, koji mu je bio osobito blizak, kao i Julije Bajamonti, filologa Klementa Grubišića i Mate Sovića, također kanonika koji su se bavili glagoljicom i hrvatskim jezikom, ne poljodjelstvom, Ivana Luke Garagnina iz Trogira, nećaka istoimenog splitskog biskupa, kanonika Ivana Skakoca, Ivana Molera, prvog predsjednika Splitske akademije, Jakova Mirkovića, Horacija Bergelića, Mihovila Dragičevića, svećenika iz Vrgorca, kanonika Tome Čulića, Julija Parme, Ivana de Cyprianija Frkovića, Andrije Borellija, a privukao je i talijanskog agronoma Giovannija Arduina, te Alberta Fortisa koji se bavio poljodjelskim temama. Mi ćemo razmatrati radove K. Grubišića i M. Sovića koji nisu bili članovi ovih akademija, zatim radove mlađeg Ivana Kreljanovića Albinonija, a spomenut ćemo i neke druge manje radove. I. D. Stratiko je u ovom krugu bio važan zbog svog visokog i sigurnog položaja, zbog ugleda koji je uživao u Rimskoj kuriji gdje je bio kurijalni prelat Pija VI, a onda zbog poznanstva s talijanskim intelektualcima. Poslije njegove smrti na Hvaru 1799. ovaj je krug našao zaštitu u Napoleonovu providuru Vincenzu Dandolu koji je u svemu bio istomišljenik tog kruga. On je npr. imenovao Ivana Luku Garagnina generalnim inspektorom za šume i poljodjelstvo.[30] R. A. Michieli Vitturi bio je javni mletački generalni inspektor za poljodjelstvo jer mletačka je vlast bila sklona ovom pokretu. Ostali su bili zemljoposjednici ili svećenici, a Petar Nutrizio Grisogono bio je 1806. sudac na Korčuli.[31] Poslije Bečkog kongresa škrti su izvori o ovom pokretu, jer austrijska vlast mu nije bila prijatelj.

Djela tih pisaca objavljena su u zasebnim publikacijama u talijanskim zbirkama i časopisima, kako se vidi iz priložene bi-

[29] Od obilne biografske literature o I. D. Stratiku spomenut ćemo uvod njegovih *Opere edite e inedite di Gian-Domenico Stratico Zaratino*, Fasc. I. Mleci, 1843., pa Vitaliano Brunelli, *La vita e le opere di Giandomenico Stratico*, Annuario Dalmatico IV., Zadar, 1887. Angelo Benvenuti, *Storia di Zara dal 1409. al 1797.*, Milano, 1944. str. 278. G. Ferrari Cupilli, *Biografie e necrologie d'illustri e benemeriti Dalmati*, Zadar, 1874. str. 38—46., Šime Ljubić, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Beč, 1856. str. 292—293. A. Ademollo, *Gian-Domenico Stratico*, Estratto dall'Archivio storico per Trieste, l'Istria e il Trentino, Vol. II (1883) fasc. 4⁰, Rim, str. 1—39.

[30] Paul Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815.*, Episode des conquêtes Napolèoniennes, Paris, 1893. str. 249—255. Stanko Piplović, *Rad Luke Garanjina na uređenju agrikulture u Dalmaciji*, Radovi Centra JAZU, sv. 25 (1978) str. 299—318.

[31] Hist. arhiv u Zadru, Spisi generalnog providura 1807. tit. IV. L. 125.

bliografije. Bila je tu i polemika između R. A. Michielija Vitturija i P. Nutrizija Grisogona koja se nije rasplamsala i nije urodila novim spoznajama. Preostali spisi pokazuju jednodušnost tako da u njima ima mnogo ponavljanja istih misli, nazora i ideoloških stavova pa ćemo ih razmotriti zajedno kao korpus ideoloških teza zanemarivši agronomska pitanja.[32] Izdvojit ćemo samo dva spisa I. D. Stratika, koji daju ideološki i akcioni okvir. To su *Catechismo del Galantuomo* (s.a.) i *Opuscoli economico agrari* (1790).

U *Catechismo del Galantuomo* I. D. Stratiko riješio je pitanje vjere što je bilo važno u tako strogo katoličkom kraju, kakva je bila Dalmacija. Revoluciju je nazvao »nesretnom epidemijom koja kuži ljudski rod« (str. 5), drukčije nije ni mogao kao podanik Republike koja se te revolucije bojala, ali je vjeru spojio s razumom tako da ju je vidio kao snagu koja razum čuva od strasti, ali ju je podvrgao razumu bez kojeg bi se izvrgla u praznovjerje (str. 10, 14). Tu je slijedio već spomenuta Descartesova načela i Malebranchea. Međutim on nije ograničio kršćanstvo na samu Crkvu kao zajednicu kršćenih, već ga je protegao kao prirodnu vjeru na cijelo čovječanstvo. U tome je slijedio francuska shvaćanja o vjeri kao emancipaciji prirode koja slijedi njezin zakon i nazore deista što su smatrali da je Krist došao kasno, te da je kršćanstvo prihvatila samo manjina ljudi, te da oni priznaju sve vjere i njihove stečevine.[33] Slobodu je I. D. Stratiko vidio kao život ljudi pod zaštitom zakona, isto kao John Locke u već navedenom djelu, odnosno djelovanje koje neće nauditi drugome, jer ljudi su svi jednaki, bar po šansama. Jednakost, to je kao voda što izvire čista, ali se u riječnom toku neke vode uprljaju, a druge ne. Tako je I. D. Stratiko slijedeći Lockeove nazore vidio vlasteline, i uopće bogate ljude kao ljude koji su oslobođeni borbe za svakdašnji kruh pa se mogu naobraziti i kao takvi voditi zajednicu u napredak. Nejednakost u društvu je povoljna, ako ljude potiče da se natječu. Društvo je nemoguće bez zakona, a onaj dio društva, koji ima iste zakone naziva se domovinom. Tu se osjeća utjecaj Montesquieua i njegova djela *De'l'Esprit des Lois* u kojemu je on vidio narode kao proizvode duha zakona.

Već ovaj prvi spis u kojem se I. D. Stratiko negativno izrazio o francuskoj revoluciji, što je svakako morao učiniti onako deklarativno u početku, pokazuje da je bio fiziokrat, sljedbenik Johna Lockea i enciklopedije. Pošto je napisao ovaj spis kao pravi manifest naših fiziokrata u kojem kao u talijanskom i

[32] U tekstu navodim skraćene naslove djela, bibliografija važnije fiziokratske literature nalazi se na kraju.

[33] Paul Hazard, *La pensée européenne au XVIIIe siècle* ... str. 117—120.

francuskom fiziokratskom pokretu etnički i lingvistički momenti nisu igrali uloge, I. D. Stratiko je u spisu *Memoria sulla necessità e modi d'istruire i contadini nell'agricoltura* (1789) istakao načelo da svećenici moraju seljake učiti novim agronomskim metodama, da se moraju brinuti o njihovim dušama, ali i tijelima pa ih moraju liječiti, ako se razbole zbog čega je, ne bez opravdanja u katoličkoj teologiji optuživan da je kalvinist. On se tim napadima narugao u stihovima u *Opuscoli economico-agrari* (1790) (str. V—VII):

Che un vescovo di Santa Madre Chiesa
Scriva in prosa gentil d'agricoltura
Non è cosa vietata; ne contesa.
Frugar per entro al sen della natura,
Onde scoprirne gli utili secreti
Per migliorar dei campi la coltura;
E da'sparuti casolari, e visti
L'òzio sbandir, la povertà, la fame,
Non v'ha concilio alcun, che gliel'divieti.

. . .

E dacchè Dio di Senaar ne'piani
Adamo pose dal giardin cacciato,
Che tutt'offria senza lavor di mani,
Dovette l'uom pel suo fatal peccato
Sudar sui solchi al Sole, al vento, al gelo,
Onde la messe trar dal suolo ingrato:

. . .

Or s'uom da un seggio della Chiesa eletto
Sorse a insegnar come si mieta, e pianti
Non sarà al mondo santo, e benedetto?
Senza l'agricoltura incolti, e erranti
Gl'uomini andrian per selve, ex per arene
Irti, e feroci, in pallidi sembianti:

. . .

Con facili precetti, e insegnamenti
La tristezza scemar, ed i sudori,
E guidarli leggeri, e sorridenti
In sulle glebe, o attorno i seminati
Sono dell'opre tue frutti, e portenti.
Quindi arrichiscon gli uomini, e gli stati,

Ova ironija i pristajanje uz fiziokrate i enciklopediju bili su orijentacija našim fiziokratima koji su znali kako daleko mogu ići. Zato će oni posvuda uz naoko servilne floskule upućene

duždu i mletačkim velikodostojanstvenicima pristajati uz ideje fiziokrata i razviti originalni hrvatski fiziokratski pokret u okviru evropskog i uz osjećaj uzajamnosti prema odgovarajućem talijanskom pokretu.

Kao i za fiziokrate uopće, tako je i za naše osnova proizvodnje bila zemlja. A baš je poljodjelstvo u Dalmaciji bilo zaostalo. Uslijed rascjepkanosti posjeda i veleposjeda najveći dio zemlje je neobrađen, stoke je malo zbog strogih kazni za poljske štete, a time je malo i gnojiva. Pučanstvo je neprosvijećeno i naviklo na sablju, hajduka mnogo, kolnih puteva nema. U *Sull' agricoltura della Dalmazia* I. D. Stratiko traži od župnika da djeluje kao agronomska stanica čime će spasiti i duše svojih župljana, jer manje je lopova, a s time i grijeha, gdje je malo potrebnih (str. 5). Bilo je to, više od uvjerenja da materijalni napredak uključuje ćudoredni. I. D. Stratiko je polazio od općeg uvjerenja svog doba, koje je izrekao Rousseau, da se čovjek ne rađa loš, da grijeh prema tome nije posljedica njegove prirode, već siromaštva i društvene nepravde. Odatle njegovo vrlo liberalno držanje i nazor izrečen u spisu *Memoria sulla necessità e modi di istruire i contadini nell'agricoltura* da nije istina da je naš seljak glup, lijen i pakostan. Valja mu dati priliku za časnu zaradu i on će raditi, a neće krasti (str. 69). Tu je postupao sukladno Genovesiju koji je u *Lezioni* (str. 106) tražio da se ljudima pobudi zanimanje za rad. Bajamonti u *Sopra i veri mezzi di promuovere l'agricoltura* pisao je da u seljaku valja razviti osjećaj dužnosti i suzbiti svijest da radi na silu (str. 23). U *Idea e descrizione di una possessione ben tenuta nei Castelli di Traù* on je kao uzor poljodjelske zemlje istakao Toscanu. Smatrao je da gospodar može i mora potjerati sa svoje zemlje seljaka koji slabo proizvodi i ne haje za posuvremenjenje poljodjelstva. Zamislio je seosku kuću. To je udobna kuća sa 4 sobe, više zdrava nego lijepa, jednostavna i korisna. Jedna soba za proizvodnju svile. U okućnici hrastovi i brijestovi koji će pokriti potrebe za drvom, zatim masline, jer je važno i uljarstvo. Gospodarstvo će proizvoditi vino, držati će tri vola i jednu kravu, 25 do 30 ovaca zbog mlijeka, mesa i gnojiva, dvije mazge, pčele, golubove. Predvidio je i kućnu radinost predenja koja je posvuda u Evropi donosila važan prihod seoskim domaćinstvima.[34] U *Memoria sulla necessità e modi d'istruire i contadini* zalagao se za maloposjed. Nitko ne smije imati više zemlje nego što je može obraditi. Tu je postupio kao G. Ortes koji je u *Errori popolari* (str. 19) smatrao da veleposjednici s previše zemlje zemlju slabo obrađuju. Odnos zemljoposjednika i seljaka vidio je slično kao Cesare Beccaria u *Elementi*

[34] Josef Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, druga knjiga, Novi vijek, Zagreb, 1957. str. 136.

di economia pubblica (str. 51—53). Tu bi plemići bili učitelji seljaka. I Julije Bajamonti je u *Storia della peste* (str. 84) pa u pismu *A monsignore Stratico* ponovio biskupov zahtjev da župnici djeluju kao učitelji agronomije na selu (str. XX). P. Nutrizio Grisogono vidio je u *Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia* poljodjelstvo kao lijepo i dostojno slobodna čovjeka pri čemu se pozivao na primjer Cicerona. Smatrao je da snažno seljaštvo nosi jaku državu. Propast Rima, a u novo doba španjolske počela je po njegovu mišljenju kad se napustio plug. I on je bio za ograničenje zemljišnog posjeda da bi se izbjeglo loše obrađivanje zemlje pa se pozivao na Solona koji je u svom zakonu dopustio posjed od najviše 5 jugera (str. 12—18). Preporučivao je nove kulture, sočivice, krumpir (str. 38—52). R. A. Michieli Vitturi bio je u spisu *Sopra le moltiplicazione della specie bovina* također protiv veleposjeda i u tome se pozivao na rimsko zakonodavstvo, a J. Bajamonti je u *Storia della peste* bio protiv vlasništva uopće po uzoru na isusovačku državu Paragvaj odnosno kulturu Inka, kako ju je on zamišljao.[35]

Tražio je jednakost i ravnopravnost žene u nasljeđivanju. Smatrao je da bijeda i loši zakoni prave čovjeka lošim, glupim i lijenim (str. 19—21). U *Memoria sull'introduzione degl'ulivi nei territori mediteranei* smatrao je da bez sigurnosti i dobitka nema ni rada (str. 129—130) tražeći tako pravnu državu sličnu onoj koju je zamislio Locke. Uzor poljodjelske zemlje mu je Engleska,[36] koja je poslije Nizozemske prva počela misliti o poboljšanju poljodjelske proizvodnje.[37] Poput I. L. Garagnina u *Memoria* (str. XCII) pa u *Riflessioni economico-politiche* (str. 141—147) traži od feudalaca da grade *ville rustiche* i žive na selu, grad je nastao iz obrambenih ciljeva, to je ostatak barbarske prošlosti, bolja budućnost neće ga poznavati jer neće znati za rat. R. A. Michieli Vitturi smatrao je u pismu splitskom liječniku Leonu Urbaniju da život u gradu nije zdrav.[38] Slično je pisao i Gaetano Filangeri u *Delle leggi politiche ed economiche* (str. 699—700) koji je bio protiv okupljanja pučanstva u velikim gradovima, jer to pučanstvo nije produktivno. To je, kaže G. Filangeri, kao velika glava na slabu tijelu, dakle jedno od osnovnih strahovanja 19. stoljeća osobito u doba kad

[35] To je zacijelo prvi utopijsko-komunistički nazor u nas koji spada u okvir fiziokratskog pokreta kao oblik sumnje toliko naglašavano pravo vlasništva i revolta protiv povlastice vlasništva, P. Hazard, *La pensée européenne* ... str. 177.

[36] Za 18. stoljeće je Engleska uopće uzor liberalne države, ibid. str. 183.

[37] J. Kulischer, op. cit. str. 48.

[38] Tu nije imao ni krivo jer je higijena tadašnjih gradova bila vrlo slaba, prljavština velika i shodno tome i mortalitet, J. Kulischer, Op. cit. str. 21—25.

su industrijski gradovi naglo rasli, pri čemu su rustični ideali republikanske antike igrali snažnu ulogu.

Odnos vlastelina i kolona, te njihova suradnja posebnost je hrvatskog fiziokratskog pokreta u Dalmaciji nastala zbog osobitosti našeg kolonata bez odgovarajuće pojave u talijanskom i francuskom pokretu. Ta trvenja jednih i drugih spominje i I. L. Garagnin u govoru na otvaranju *Società Georgica* u Kaštelima, 8. lipnja 1789. No baš u tom govoru vidi se da on gleda i na jedne i druge kao na zajednicu naroda a ne više kao na staleže.

U nastavku, ovaj je pisac tražio uvođenje voćarstva, a svakako iskorjenjivanje siromaštva koje čovjeka čini neukim barbarinom.

U nazorima naših fiziokrata o seljačkom radu ostvarila se, osim svijesti o općem zajedništvu ljudi koji više nisu stalež, te pozitivne slike života na selu s osloncem na republikansku antiku još i svijest o radu kao djelatnosti koja će čovjeka obnoviti i učiniti ćudoredno boljim, ako on u radu i zaradi, nalazi svoj interes što se poklapa s interesom zajednice. R. A. Michieli Vitturi u odi *Sopra la felicità* vidi sreću u radu, ispunjavanju zakona prirode koji čovjeka usmjeruju prema dobu, odvraćaju od zla i dovode u stanje duhovnog sklada.

Uz to se vezuju napadi Julija Bajamontija na seljake koji neće da rade, a mogli bi u *Sull'ammorbamento dell'aria* gdje ovaj pisac postupa kao A. Genovesi u *Lezioni* (str. 84). Takvi napadi na prosjačenje doveli su Julija Bajamontija do protuklerikalnosti pa je on u svom spisu istakao kako je Henrik VIII svojedobno porušio samostane gdje su se okupljali besposleni plemići i brojni prosjaci. Samostani su naime imali velike zemljišne posjede, a u ondašnjim prilikama zbog loših komunikacija nisu mogli prodati višak svojih proizvoda, pa su prema preporukama Evanđelja hranili u kršćanskom milosrđu prosjake priječeći time razvitak industrije koja u 18. stoljeću nije uspijevala naći radnu snagu, iako je u Njemačkoj, a slično i u nas oko četvrtina pučanstva živjela od prosjačenja.[39]

Naši fiziokrati, koji su uočili vrijednost zemlje i rada, zaključili su da je Dalmacija zaostala pa su proučavali uzroke te zaostalosti kao i način da se ona prevlada. Razlog zaostalosti je neznanje, predrasude i barbarstvo. Zaostalost će se prevladati ako se poveća broj žitelja koje treba zainteresirati za rad tako da u općim interesima pronađu svoje vlastite. Bio je to opći fiziokratski okvir koji je u konkretnim proučavanjima poprimio tipično hrvatske okvire prema prilikama u Dalmaciji. Rousseau u *De l'inégalité parmi les hommes* traži da sve bude

[39] H. Lütge, Op. cit. str. 274—276.

usmjereno prema sreći zajednice u kojoj će narod i suveren biti jedna te ista osoba.

I. D. Stratiko je u *Sull'agricoltura della Dalmazia* kao razlog zaostalosti istakao to što je seljak po svojoj prirodi konzervativan, nasljeđuje djedovske tradicije u svemu pa tako i u metodama obrađivanja zemlje. U *Dissertazione sulle cagioni rimedi della spopolazione della Dalmazia* kao razlog slabe napučenosti istakao je bijedu, nedostatak cesta, lošu zdravstvenu prosvijećenost, spolne i druge bolesti. I Julije Bajamonti u *Sull'ammorbamento dell'aria* također ističe glad, nerad, siromaštvo i loše bolnice, koje su žarišta zaraza, kao uzrok nenapučenosti i ćudoredne bijede. Briga za higijenu sad postaje brigom za povećanje napučenosti. Zahvaćeni materijalnom bijedom ljudi postaju pijanice, lopovi, psovači, stvara se ološ i vlada nerad. Isti pisac u *Storia della peste* kao razlog zaostalosti navodi hajdučiju, pa astrologiju, kojom se nastojao najaviti dolazak kuge i čaranja kojima se ona pokušavala liječiti. Nadalje u *Lettera sopra alcune particolarità dell'isola di Lesina* kao uzrok zaostalosti spomenuo je loše zakonodavstvo, a čovjek je, tu je slijedio Montesquieua, onakav, kakvim ga čine zakoni i dodao je da zaostajemo sve više, nismo više na razini doba Markantuna Dominisa. U *Saggio diviso in due parti* P. Nutrizio Grisogono kao razlog zaostalosti spominje luksuz i oponašanje talijanskih običaja (str. 23). To potvrđuje postojanje svijesti o nacionalnoj individualnosti, ali i protufeudalne osjećaje, jer ovaj tip luksuza pripada feudalnom luksuzu kako ga vidi G. Filangeri u *Delle leggi politiche ed economiche* (str. 768—772), dakle, kao trošenje bez svrhe da se potrošeno sredstvo napravi proizvodnim. P. Nutrizio Grisogono tu svakako osuđuje i uvoz luksuzne robe iz Italije.

Isti pisac u *Riflessioni* kao razlog zapuštenosti Dalmacije spominje vojne navike njezinih žitelja (str. 3) što dovodi do nasilničkog vladanja. Nasilja je u nas toliko da se uopće ne isplati išta raditi. Talijanski fiziokrati bili su protiv vojske i rata jer su u vojsci vidjeli skupu, a neproizvodnu ustanovu. Hrvatski fiziokrati vide da Turci nisu više opasnost pa zaziru od stanovitog ratničkog mentaliteta što sve ide u okvir fiziokratskog pokreta koji je herojstvo zatočio na područje lijepe književnosti.[40] Smatrao je da dobru vojsku nema zemlja s mnogo hajduka, kao naša, već zemlja koja za vojsku može odvojiti mnogo novaca. Kao drugi uzrok zaostalosti P. Nutrizio Grisogono je spomenuo previše svećenika i redovnika koji su neproizvodni, smatra da bi i oni morali raditi kao što rade poljički

[40] Djelo iz bilj. 33. str. 252.

svećenici[41] (str. 74). Glavni razlog zašto je P. Nutrizio Grisogono bio protiv hajduka bio je taj što su oni gotovo onemogućili trgovinu, jer su napadali trgovce (str. 90).

R. A. Michieli Vitturi u *Sulla multiplicazione della specie bovina* smatra da je naše zakonodavstvo zastarjelo, da potječe iz barbarskog doba.[42] Zbog takvih zakona mi imamo neobrađenu zemlju, malo stoke, mnogo močvara i mletačke činovnike koji ostaju kratko i ne mogu shvatiti »složeni stroj naše nacije«, a vladaju se ugnjetački i potkupljivo. Bio je to prigušen prosvjed protiv zaostalosti mletačke uprave u smislu liberalnog Beccarijinog pravnog shvaćanja koje će se, kad se radi o strogosti i okrutnosti tradicionalne pravde opaziti i kod I. D. Stratika koji je u *Memoria sulla necessità e modi d'istruire i contadini* bio protiv kazni, osobito sakaćenja, jer se na taj način stvaraju ljudi nesposobni za rad i nekorisni društvu (str. 75). Prema R. A. Michieliju Vitturiju naše je zakonodavstvo apsurdno. Seljak koji je posijao ne smije žeti dok žetvu ne procijeni abogador desetine. Za prelaz Cetine valja platiti pa oni koji imaju zemlju na drugoj obali rijeke je ne obrađuju. Sudovi su loši i udaljeni pa ljudi radije sami kroje pravdu. Najbrojniji sloj pučanstva nema baš nikakve naobrazbe. Smatra da bi župnici morali usaditi luč vjere i razuma u puk.

R. A. Michieli Vitturi objašnjava zaostalost poljodjelstva i povijesnim razlozima. Antičko poljodjelstvo uništile su provale barbara među kojima su bili Hrvati i Srbi. Viđenje antičkog poljodjelstva kao cvatućeg zahvaljuje se lektiri Cicerona, Horacija i Vergilija, ali i stručnim djelima rimske agronomije kao što je *Agricultura* Luciusa Juniusa Moderatusa Colunelle iz Cadiza i Varrona, pa djela Petrusa de Crescenciis iz Bologne koje su požudno čitali fiziokrati po cijeloj Evropi o čemu svjedoči i izdanje latinskih agronomskih pisaca Matthiasa Gessnera 1735. u Leipzigu. Te pisce čitali su i naši fiziokrati. Moramo s čuđenjem i žaljenjem opaziti da R. A. Michieli Vitturi, sve ako je i bio pisac izrazito hrvatske orijentacije, što će se vidjeti, nije znao ništa doli da naše pretke što su se doselili na Jadran naziva barbarima i Skitima (str. 108, 163) te da ih stavi u isti red s Turcima koji su također unazadili poljodjelstvo svojim pustošenjima. Bio je tu na stajalištima A. Genovesija (*Lezioni*, str. 35) koji je opažao da su provale barbara sa sjevera unazadile

[41] U Dalmaciji je onda bilo 2404 katoličkih svećenika, 885 redovnika i redovnica, dakle 1,5 posto pučanstva što je bilo mnogo, Š. Peričić, Op. cit. str. 241—242.

[42] Tu je slijedio Cesare Beccaria, *Dei delitti e delle pene*, Biblioteca romanica, 128, 127. Biblioteca italiana, Opere di Cesare Beccaria, s.a. et L. Prefazione. Ova knjiga bila je poslije obvezatna za đake zadarskog liceja, usp. Hist. arhiv u Zadru, Spisi pokr. intendance, 1810. XII. rubr. 6.

kulturu, a s tim i poljodjelstvo u cijeloj Evropi i Aziji, sve do Kine. Ako bolje pogledamo, u nas i nije moglo biti drukčije, ako su naši fiziokrati njegovali kult prosvijećenosti bez kulta jezika, povijesti i folklora. Tako je isti pisac u *Saggio epistolare sopra la repubblica della Dalmazia* smatrao barbarskim i gusarenje starih Ilira koje je također onemogućavalo trgovinu. (str. 11).

I I. L. Garagnin je smatrao provalu barbara sa sjevera sudbonosnom nesrećom, jer su unazadili poljodjelstvo u *Memoria* (str. XCVII—XCVIII), i potom i provale Turaka. U *Riflessioni* je čak napisao da su Dalmatinci, da bi se spasili tih barbara, morali tražiti zaštitu od Mletaka što ih je dovelo u zavisnost, a zemlja je ostala zapuštena (str. 47—61). Mlečani su tu samo manje zlo, jer pisac ne piše iz neke razvijene talijanske nacionalne svijesti. U te barbare on ubraja Hrvate, Turke i Morlake koji su potomci Skita i velike neznalice u poljodjelstvu (str. 84—89). No, oni ipak nisu krivi, krivi su naobraženi ljudi koji žive u primorskim gradovima, a kako nema cesta nisu povezani sa selom. Kako smo već istakli, ovaj je pisac za to da se gradovi naprosto raspuste. U govoru prigodom otvaranja kaštelanske akademije I. L. Garagnin istakao je bijedu koja čuva to naslijeđeno barbarstvo (str. 289). I Ivan Skakoc ponavlja provale barbara kao uzrok naše zaostalosti u *Saggio letterario* (str. 49). Horacije Bergelić u svojoj *Memoria sopra i modi di acrescere la specie bovina in Dalmazia* (str. 389—390) kao jedan od uzroka zaostalosti spominje nerazvijeno govedarstvo. Ono se i ne može razviti jer ima mnogo vojnih konja koji su suvišni, jer Turci, iako barbari, malo-pomalo uviđaju da je bolje trgovati negoli ratovati. Bio je to na hrvatske prilike primijenjen antimilitarizam talijanskih fiziokrata i fiziokrata uopće, koji su protiv merkantilističkog suparništva među narodima i protiv rata, a za partnerstvo slobodnih naroda.

U nastavku ovog govora pisac je spomenuo i koze koje su brsteći mladice uništile šume, zlouporabu abogadora desetine i trgovaca što gule puk i istakao je Kinu i mandarine kao uzor mudrog i dobro organiziranog činovništva slično kao i A. Genovesi (*Lezioni*, str. 25) koji je opisao mandarine kao plemstvo koje nije nasljedno niti kupljeno, već stečeno stručnom spremom. U oba slučaja bio je to zahtjev za uvođenje suvremenog školovanog činovništva.

Jerolim Bajamonti u *Sopra i veri mezzi di promuovere l'agricoltura in Dalmazia* (str. 21—25) smatra da je uzrok zaostalosti hajdučija što koči trgovinu i tlaka koja ponižava, umara i uspavljuje. U seljacima valja pobuditi rodoljublje, osjećaj dužnosti i zanimanja za rad u kojem će oni naći svoju i opću korist. To će biti moguće ako se zaštiti vlasništvo onako kako

je to preporučio J. Locke u *Two Treatises of Government*. Onda neće biti pijanstva, lijenosti i iseljavanja. On je (str. 46—55) za to da se uredi sudstvo i donese nov poljoprivredni zakonik koji će dopustiti slobodan promet zemalja i time sjedinjavanje rasutog zemljišnog posjeda.

Kad su 1812. osnovani sudovi prvog stupnja u Dalmaciji on je u govoru *Discours*, kao takav zakonik, pozdravio Napoleonov građanski zakonik.

Andrija Borelli je u *Escogitazioni slegate di un infermo occasionate dalla imminente organizzazione della Dalmazia*[43] smatrao da je uzrok zaostalosti što u Dalmaciji ima previše vojske i što mletačka uprava, osobito na trgovačkom području vodi centralističku politiku. Taj spis nije bio objavljen što nam na vrlo instruktivan način govori da su osjećaji naših fiziokrata bili protumletački.

Zaostalost će se prevladati unapređenjem poljodjelstva uopće, koje nije više vlasništvo nekog staleža, nego se shvaća općenacionalno i odgojem naroda. Talijanski su fiziokrati, kao što smo vidjeli, obično govorili o nekoliko osnovnih znanosti od kojih je poljodjelstvo najvažnije, zatim slijedi stočarstvo, trgovina, ribarstvo, metalurgija i možda lov.

I. D. Stratiko piše u *Memoria* (str. 57—59) da čovjek mora iznenaditi »dobru majku prirodu« *(questa benefica madre)* tako što će znanošću proniknuti njezine tajne i koristiti domovini. To neće biti »jalova metafizika« *(i spinosi metafisici studi)*, nego fizika, eksperimentalna kemija i matematika što će koristiti domovini. On je tu polazio od opće svijesti tog doba da se sa znanošću napreduje, no znanost je za nj bila prije svega prirodna,[44] dakle praktički primjenljiva znanost od koje ima neposredne koristi slično kao i A. Genovesi u *Lezioni* (str. 57, 81) koji ustaje protiv nekorisnih vještina u koje je smjestio i umjetnosti smatrajući da su mehanika i metalurgija najvažnije znanosti. Bila je to bitna razlika prema rodoljublju Andrije Kačića Miošića, koji je u prvi plan stavio povijest i folklor, a za njim se povelo 19. stoljeće.

Pišući o isušivanju Imotskog blata *(Sull'asciugamento della campagna d'Imotski)* Julije Bajamonti opisao je pothvat Mlečića Paola Emilija Canae providura imotske tvrđave slaveći ovu povoljnu i na žalost ne tako čestu inicijativu mletačke

[43] Nikola Čolak, *Spis Andrije Borellija o uređenju Dalmacije krajem 17. stoljeća*, Mogućnosti, 4 (1957) br. 5. str. 397—410. i br. 6. str. 499—500. Ovaj spis nalazio se u Hist. arhivu u Zadru, Fond Borelli V. sv. 4. br. 214—215., ali ga na tom mjestu više nema.

[44] U I. D. Stratiku i fiziokratima možemo vidjeti začetnike prirodnih znanosti u nas o kojima je pisao Vjekoslav Maštrović, *Prirodne znanosti u Hrvatskoj u 19. stoljeću*, Zbornik radova Drugog simpozija iz povijesti znanosti, Zagreb, 1980. str. 49—57.

vlasti, pa se upitao ima li čovjek pravo mijenjati zakone prirode. Zaključio je da ima, da može prirodne zakone usmjeravati na svoju korist kao što su to napravili Nizozemci otimljući zemlju moru. To je dopustivo i zato što vječno dobrostiva priroda prije ili poslije lomi svaki otpor. Njemu se dopalo i demokratsko držanje P. E. Canala koji je s radnicima jeo, pio i spavao i tako je Julije Bajamonti zamijenio tip baroknog *grand seigneura* s ovim gotovo faustovskim likom inženjera. U *Storia della peste* isti pisac preporučuje veliku potrošnju koja će pobuđivati proizvodnju (str. 3), naslutivši time gotovo genijalno potrošno društvo budućnosti. U pismu I. D. Stratiku Julije Bajamonti je izrazio uvjerenje da znanost može poboljšati prirodu i tražio da se grade kolni putovi. Ljudski um pobjeđuje neznanje i predrasude.

Petar Nutrizio Grisogono u *Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia* opisuje zemljopisnu, zoološku, geološku, hidrografsku i uopće fizičku pojavnost Dalmacije i njezinu prirodu kao nešto što će čovjek iskorištavati i podrediti sebi. U *Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia* isti pisac je opisao zanate kao ono što pobuđuje poljodjelstvo i diže cijenu sirovini. Bez metalurgije nema poljodjelskog oruđa, pa ni napretka poljodjelstva. I Rousseau je u *De l'inégalité parmi les hommes* smatrao da su čovjeka uljudili žito i željezo *(fer et blé)*. Nutrizio Grisogono je nadalje tražio poboljšanje proizvodnje sukna, industriju sapuna i opeke, uopće industrijalizaciju Dalmacije, koja će sirovine uvoziti iz Hrvatske i Bosne i prerađivati ih.[45] Tražio je nadalje da se uvedu poljoprivredne sprave koje su se tada izumile odnosno usavršile u Evropi, da se zemlja gnoji, da se uvedu nove kulture, sočivice,[46] limuni i naranče, da se golet pošumi kestenima koji se mogu jesti, da se poboljša proizvodnja ulja, da se od brnistre proizvede tkanina. Prosjake valja uposliti. Po njegovu mišljenju trgovina popravlja financije, bogati državu i oplemenjuje pokrajinu, pa navodi primjere Engleske, Francuske i Njemačke. No trgovina traži sigurnost i dobre ceste. Trgovina oživljava i poljodjelstvo. Tu se oslanjao na liberalizaciju trgovine i carinske politike uz slobodnu konkurenciju kako su je shvaćali C. Beccaria u *Elementi di eco-*

[45] Š. Peričić zna za tkaonicu zadarskog plemića Nikole Dragičevića, tvornicu majolike i keramike u Splitu 1773. koje su bankrotirale, Op. cit. str. 87, 90. Boris Jurić, *Razvoj industrije u Zadru od pojave prvih manufaktura do suvremene industrijske ekspanzije,* Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 19 (1972) str. 499—524.

[46] Sočivice su povećavale plodnost zemljišta zbog svoje sposobnosti da vežu atmosferski dušik, Hist. čovječanstva, Kulturni razvoj, Louis Gottschalk, Loren C. Mac Kinney i Earl H. Pritchard, *Temelji modernog svijeta,* Znanost i tehnologija — Tehnologija i društvo — Školstvo, Zagreb, 1974. str. 176.

nomia politica (str. 128—186) i A. Genovesi (*Lezioni*, str. 117—147) koji je smatrao da je duh trgovine različit od duha osvajanja, te da trgovina razara tiraniju, ali treba uvjete zakonite slobode. Kod našeg P. Nutrizia Grisogona ipak nema razrađene teorije bankarstva i novca kao kod ove dvojice. I on je smatrao da nema zanata bez mehanike i matematike, te da znanost stvara prosvijećene narode i potiskuje barbarstvo i okrutnost. Za primjer je istakao Rusiju, koja je za kratko doba od zaostale zemlje postala prosvijećena.

Slično je i R. A. Michieli Vitturi u *Memoria sopra la mana di Frassino* preporučio da se u zemlji proizvodi sve što se može da bi se izbjegao uvoz, ali je dodao da slobodna trgovina oživljuje narode i poljodjelstvo. U *Memoria sull'introduzione degli ulivi* je prirodu smatrao učiteljicom koja ipak treba pomoć ljudskog duha što će prozreti njezine dalekosežne namjere (str. 167). U istom spisu savjetovao je neka umjetna i kemijska fosilna gnojiva i time anticipirao izum kemijskih gnojiva Justusa Liebiga u slijedećem stoljeću. O tome je razgovarao s profesorom agronomije Giovanijem Arduinom koji je bio stalno povezan s našim fiziokratima. Njegova djelatnost ipak ne prelazi uži okvir agronomske znanosti. O znanosti je R. A. Michieli Vitturi imao isto onako visoko mišljenje kao što je imao loše mišljenje o ratu i vojsci pa je u *Saggio sopra l'antica città di Salona* istakao da su se ljudi nekoć mogli istaknuti jedino u ratu a danas to bolje mogu u znanosti kao Markantun Dominis koji je u znanost uveo *duh geometrije* koja je poslije prirodnih znanosti najuglednija znanost 18. stoljeća, jer je na sve znanosti, pa i na književnost, utjecala u smislu zahtjeva za preciznošću.[47]

I. L. Garagnin je u svojoj *Memoriji* vidio četiri osnovne grane privređivanja — poljodjelstvo, ribarstvo, manufakturu i trgovinu pa je u smislu svog optimističkog stoljeća gledao Dalmaciju s razvijenim pomorstvom, predionicama i rudnicima gdje se iz utrobe zemlje vade kovine. U pismu Giovanniju Arduinu I. L. Garagnin je istakao mineralogiju kao majku svih znanosti koja će nam otkriti načela prirode.[47a] Ivan Moler je u svojoj *Dissertazione sopra le pescagioni della Dalmazia* smatrao da je napredak moguć jedino ako se shvate mistični zakoni prirode *(penetrare i fatti più arcani della natura)*. Onda će ljudski um potčiniti prirodu i napraviti je sebi korisnom. Jakov Mirković je u pismu I. L. Garagninu tražio više od jalove opservacije prirodnih zakona, tražio je da se istraže i uzroci tih pojavnosti pa je tražio kemijska i geološka proučavanja. Taj spis možemo

[47] P. Hazard, Op. cit. str. 133.

[47a] To je bio prikaz knjige *Giuseppe Gioieni de'duchi d'Angio*, Saggio di litologia vesuviana, Napulj, 1790.

smatrati teorijskim začetnikom našeg rudarstva, koje je počelo i prije, a od 1777. obitelj Lovrić iz Sinja, uz sudjelovanje obitelji Garagnin, intenzivnije se bavi vađenjem željezne rudače.[48] Franjevac malobraćanin Mihovil Dragičević iz Vrgorca, koji je prionuo uz Stratikove nazore da svećenici moraju podučavati seljake u agronomiji, razmatrao je u *Saggio sopra la moltiplicazione della specie bovina* mogućnosti ispaše i proizvodnje krme slično kao R. A. Michieli Vitturi.

Toma Čulić je u pismu G. Arduinu preporučio da se u Dalmaciji uzgaja svilena buba, a na svom pokusnom dobru na Gripama u Splitu uspio je čak uzgojiti dudova svilca. Smatrao je da je podneblje za uzgajanje svilca kod nas povoljno što je potkrijepio Vergilijevim stihom: »Hic per perpetuum, atque alternis mensibus aestas«. Svilarska industrija bila je luksuzna, a luksuz se u nas kao i u Italiji svrstavao u red negativnih pojmova pod utjecajem J. J. Rousseaua, koji je u *De l'inégalité parmi les hommes* smatrao da pogodnosti uljudbe, a osobito luksus slabe čovjeka kojem prija jednostavan život u samoći. G. Filangeri je u *Delle leggi politiche ed economiche* (str. 64f) luksuz opisao kao izraz želje za razlikovanjem koje slabi ljude i države. Zdravo društvo kao Sparta i rani Rim ne znaju za luksuz. U hrvatskim prilikama uzor takvog spartanski strogog i zdravog društva bez luksuza su Morlaci kao za P. Nutrizia Grisogona u njegovim *Riflessioni* (str. 55), a i za I. L. Garagnina za kojeg su Morlaci mlad narod što proživljava svoje djetinjstvo (*Riflessioni*, str. 61—71). Ako je T. Čulić kao i P. Nutrizio Grisogono i drugi bio za uzgoj svilca, to je bilo da pobudi vanjsku trgovinu, a možda da s umjerenom raskoši pobudi osjećaj vlasništva i dobre običaje uljuđenog naroda u smislu Filangerijevih savjeta. Jerolim Bajamonti je savjetovao uvođenje suvremenih poljodjelskih sprava i nove metode obrade zemlje. Tražio je da splitska akademija osnuje jedno ogledno dobro, knjižnicu i arhiv (*Sopra i veri mezzi*, str. 10—16), da se melioriraju rijeke, grade ceste i tu uposli vojska. Andrija Borelli je u navedenom spisu tražio naobrazbu seljaka, reformu carina, pošumljivanje, osnivanje javnih škola i bolnica, autonomiju sudstva i uspostavu narodnog predstavništva u čemu se najviše približio pojmu kolektivne vlasti na osnovi konsenzusa kako ga je opisao J. Locke.

Važno je pitanje naših fiziokrata bilo — kako odgojiti narod, jer je tražilo odgovor na pitanje tko je taj narod. A na to pitanje moglo se odgovoriti jedino u okviru načela o zajedništvu

[48] Josip Ante Soldo, *Rudnik obitelji Lovrić i Garanjin na Peruči kod Sinja* (Prilog rudarstvu Dalmacije u XVIII. st.), Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 25 (1978) str. 349—377. Kao i sva poduzeća toga doba u Dalmaciji i ovo je završilo neuspjehom, ali zbog nedostatka kapitala.

interesa. I. D. Stratiko je imao povoljno mišljenje o seljaku koje nije bilo osnovano na sumnjičavom i ugnjetačkom ćudoređu. On je ipak u svojoj *Memoria sulla necessità e modi d'istruire i contadini* smatrao da je kod seljaka važniji dobar moral negoli učenost pa je smatrao da će se samo manji dio stručne agronomske literature prevesti na hrvatski, jer seljaci ne znaju talijanski, točnije preradit će se i pružiti seljacima u njima dostupnom obliku, najbolje u stihu. Na kraju svojih *Opuscoli economico-agrari* otisnuo je jednu takvu didaktičnu pjesmu s praktičnim agronomskim savjetima seljacima. Julije Parma napisao je još *Nauk za texake od Dalmacije* (1793) s praktičnim agronomskim savjetima.

I. D. Stratiko je tražio da se njeguje i proučava glagoljica i tu je cijenio suradnju Julija Bajamontija i svog kanonika Marka Dobrošića što priznaje i njegov citirani životopisac Ademollo.[49] Važnost poznavanja i uporabe hrvatskog jezika isticao je u svojim homilijama (*Coll. di opuscoli sagri e pastorali*, str. 15). Propovijedao je na hrvatskom, koji nije dobro znao pa je govorio da mu taj jezik »izhodi mnogo texak u muçan«. U pismu R. A. Michieliju Vitturiju naziva se duhovnim knezom naroda koji zna samo hrvatski, pa cijeni filološki rad leksikografa Aredelija Della Belle, ali smatra da nije dovoljan, da valja više raditi na gramatici. Zna za zadarskog nadbiskupa Matu Karamana i njegov prijevod mise, pa trogirskog i poslije korčulanskog biskupa Antu Belglavu, poznavatelja glagoljice i napokon za kanonika i Karamanova suradnika Matu Sovića, a spominje i svog suradnika u filološkom radu, kanonika Marka Dobrošića i Klementa Grubišića, također jezikoslovca. Kao većina njegovih suvremenika smatrao se da svi Slaveni govore jednim jezikom pa je bio za bezuvjetno čuvanje glagoljice kao hrvatskog nacionalnog pisma i normiranje nacionalnog jezika koji će onda postati lijep i uglađen kao jezik Horacija, Cicerona, Voltairea i Ronsarda. U tome je odlučnu ulogu pridavao svećenstvu, a drukčije nije ni mogao jer svećenici su manje ili više bili jedini obrazovani ljudi u Dalmaciji. Sam pokret fiziokratizma bio je u nas, kao uostalom i u Italiji, dijelom pokret svećenstva.

I. D. Stratiko je napisao još jedan etnološko-književni rad pod naslovom *I morlacchi*, tiskan u Zadru tek 1845. koji u svojem dobu nije djelovao, pa izlazi iz okvira ove teme, ali potvrđuje da je taj biskup rođen od oca Grka u Zadru, a odgojen i obrazovan u Italiji bio Hrvat. Do hrvatske svijesti doveo ga je nazor da je nacija zajednica interesa odnosno ekonomije. No on je potkraj života, a to se vidi iz ovog djela, došao do folklornog rodoljublja koje nije karakteristično za pokret što mu je stajao na čelu.

[49] Op. cit. str. 23—30.

Na sličan način je i Julije Bajamonti bio oduševljen morlačkim folklorom što je osobito lijepo vidljivo iz njegova rada *Il Morlacchismo d'Omero.*[50] To je plod njegova prijateljstva s Đurom Ferićem i utjecaj Melchiorre Cesarottija.[51]

Rekosmo da je I. D. Stratiko bio povoljno raspoložen prema napretku, našem jeziku i narodu, ali da je bio više apsolutist negoli demokrat. Tu je on bio privržen Genovesijevu nazoru (*Lezioni,* str. 14—20) da čovjek kasno dolazi do zrelosti, pa da zato mora biti podložan političkoj vlasti, no u pristupu Hrvatima on je odražavao također Genovesijev nazor da vladar mora proniknuti ćud svog naroda kao Ljudevit XIV slabost Francuza prema vojnoj slavi, španjolski vladari slabost svog naroda za *plemeniti prezir,* a engleski svog naroda za *spartansku strogost.* I. D. Stratiko je kod Hrvata u tom smislu našao — narodnu pjesmu, a osnovna ćelija gospodarsko-političkog napretka bio je župnik, pa je Julije Bajamonti u svom pismu I. D. Stratiku savjetovao da župnici budu i opći učitelji naroda, da u sjemeništu valja osnovati škole u kojima će se osim bogoslovlja predavati još fizika i astronomija, jer bez luči razuma i znanosti nema napretka.

Tražeći tako ćud i pristup hrvatskom narodu P. Nutrizio Grisogono je u *Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia* opisao Nin kao veličanstveni grad naše povijesti u kojem su stolovali mnogi hrvatski vladari (str. 157). Idilizacija života na selu dovela ga je do povoljne slike Morlaka, njihovih običaja, narodne pjesme i njihova ponosnog držanja i prezira prema *Lacmanima,* kako su oni nazivali Talijane. Bio je svjestan i srodnosti Slavena od Jadrana do Sjevernog mora (str. 139—177). Ovaj pisac je snažno hrvatski osjećao. U svojim *Riflessioni* (str. 104—105) istakao je slabo stanje školstva u Dalmaciji i potrebu da se osnuju javne i opće škole u svakom našem gradu.[52] Smatrao je da će bolja opća i široka naobrazba poboljj-

[50] *Giornale enciclopedico d'Italia,* Padova, ožujak, 1797. str. 77—98.

[51] Rad o Feriću spreman je za tisak u Dubrovačkim Analima od 1980. godine, kad je recenziran. O pjesničkom i folklorističkom radu I. D. Stratika i Julija Bajamontija vidi M. Zorić, *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku,* Rad JAZU knj. 357 (1971) str. 367—373. i u naprijed navedenoj literaturi o Bajamontiju. Pregled pisanja o Morlacima daje Vladimir Bazala, Osvrt na neka poglavlja prosvjetiteljstva u Dalmaciji, Forum, XVIII (1979) br. 1—2. str. 296—312. Tu se pisac dotaknuo akademija.

[52] God. 1779., četiri godine poslije ovog savjeta utemeljena je u Zadru zaklada sv. Dimitrija za mušku mladež gdje se učilo pravo, u gradu je bilo još nekoliko škola za djecu plemića. Stijepo Obad, Visoko školstvo u Zadru tijekom devetnaestog stoljeća, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti, Razdio društvenih znanosti god. XIV—XV (1975—1976) sv. 14—15. str. 401—405. Jakov Mirković je išao za tim da se osnuje jedno medicinsko učilište u Dalmaciji, Ro-

šati karakter naroda. R. A. Michieli Vitturi, koji je u spisu *Sopra la multiplicazione della specie bovina* ustao protiv korupcije i nesposobnosti mletačkih činovnika suosjećao je s Morlacima koje je nazivao *sunarodnjacima (connazionali)* (str. 16). Klement Grubišić, koji po svom radu nije bio fiziokrat, ali ga je I. D. Stratiko uključio u pokret, istakao je u spisu *In originem et historiam alphabeti sclavonici glagolitici* da je nas Hrvate papa Ivan VIII priznao s našim jezikom kao narod, te da imamo kao Slaveni mjesto u povijesti uz ostale narode što se vidi već iz djela klasičnih pisaca. Vjera nije bila glavni sadržaj tog spisa pa je ovaj svećenik istakao ulogu protestanta Primoža Trubara i njegov prevoditeljski rad, a potom i poganska božanstva Slavena, sve u želji da slavenstvu da neko značenje i sadržaj. Slika Morlaka kao mladog i ahistorijskog naroda nije bila dovoljna za suvremeno hrvatsko rodoljublje.

R. A. Michieli Vitturi je na podstrek I. D. Stratika izdao Sovićev spis *Riflessioni sull' ignoranza della lingua letterale in Dalmazia* i posvetio ga Stratiku. Tu je istakao potrebu jednog i jedinstvenog nacionalnog jezika koji u nas mora biti hrvatski. Iz spisa se vidi da je M. Soviću bio sklon i splitski biskup Ivan Luka Garagnin, stric istoimenog pisca. U nastavku spisa autor je prikazao povijest hrvatskog glagoljskog prijevoda mise i s tim vezanog filološkog rada.

U pismu I. D. Stratiku R. A. Michieli Vitturi smatra da naši vlastelini moraju naučiti hrvatski, da ne bi morali, kao što je danas često, razgovarali s kolonima preko tumača. Polazeći od te praktične potrebe uvođenja hrvatskog kao nacionalnog jezika on je tražio normiranje jezika, izdavanje obvezatne gramatike i rječnika, a smatrao je da je naš jezik star i častan. Isti pisac je u *Saggio epistolare sopra la repubblica della Dalmazia* sa separatističkim naslovom vidio širenje znanosti i umjetnosti u Dalmaciji kao nacionalno pitanje pa je tražio da se razvije književstvo i knjižnice, te da postanu instituti nacije. Dalmacija se nipošto nije smatrala nacijom i obično se spominjala kao pokrajina. Dalmacija nije bila nacija kao zajedništvo interesa, ona je bila samo srž i težište nacije pa je P. Nutrizio Grisogono vidio Dalmaciju kao središte nacije s razvijenom industrijom i trgovinom. Ostali krajevi su Bosna i sjeverna Hrvatska koji će se priključiti i biti izvorom sirovina.

I. L. Garagnin je pokazivao određenu odbojnost prema prekojadranskoj vlasti i gordost što je Rimljanima dugo trebalo da podjarme Dalmaciju *(Riflessioni,* str. 23). Tu je dao i povoljnu sliku Morlaka kao *mladog naroda* u čemu su djelovale rusois-

man Jelić, *Neuspjeli pokušaj osnivanja medicinske škole u Dalmaciji koncem 18. i početkom 19. stoljeća,* Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 25 (1978) str. 243—268.

tičke ideje, što smo već uvidjeli, ali je talijanski opisao gotovo kao nacionalni jezik, zakoniti nasljednik latinskoga *(e dirsi puo la lingua nazionale)*, a tražio je da se Istra i Dalmacija priključe Italiji *(una parte integrale dell' Italia, o almeno uno stato a lei annesso,* str. 72). To je mogao biti puki odraz Napoleonovih planova, ako se zna da je ovo djelo izišlo 1806, dakle u doba sličnog priključenja, to više što je taj krug bio podložan državnoj vlasti, jer je od nove države očekivala pomoć u ostvarivanju posuvremenjenja. Isti pisac laskao je i austrijskom komesaru i dvorskom savjetniku, grofu Peteru Goëssu *(Il puro omaggio)* kojeg je nazivao *srećom Dalmacije* jer je shvatio uzroke zala i način da Dalmaciju oživi. Njegov protalijanski stav k tome je usamljen, a nedostaje mu i šira obrazloženost.

Jerolim Bajamonti govorio je u *Sopra i veri mezzi* o potrebi naobrazbe, pa i o pravu na opću naobrazbu naroda. Andrija Borelli bio je napokon za besplatno i osnovno školovanje svih koji će biti u rukama svećenstva. Bila je to razlika prema evropskim shvaćanjima koja su tražila opće, besplatno i laicizirano školovanje koje bi trebalo biti u rukama države.

U to doba izišlo je i jedno pučkoznanstveno djelo tajnika zadarske akamedije Julija Parme — *Nauk za texake od Dalmacije* (1793).

Odnos fiziokrata prema državi bio je povoljan onoliko koliko su se nadali da će im država pomoći. Zapravo, oni su se državi nudili kao suvremeno činovništvo pa nam njihove posvete i spomeni dužda mogu izgledati servilni. Mletačka vlast bila im je naklona, ali troma i nesuvremena, često i korumpirana što joj se zamjera. Zbog toga su naši fiziokrati s velikim nadama dočekali prvu austrijsku, a poslije i francusku upravu kojoj su iskazivali odanost, a P. Goëss, i poslije Vicenzo Dandolo naprosto su im se stavili na čelo našavši u njima suvremeno činovništvo koje će posuvremeniti zemlju. Ne radi se tu ni o kakvom uvozu ideja francuske revolucije iz inozemstva, osobito iz Italije, već se Dandolo postavio na čelo cijelom naraštaju hrvatskih intelektualaca u Dalmaciji, odnosno pokretu naših fiziokrata koji je bio na razini i u okvirima evropskog pokreta. I. D. Stratiko je tako davao vladinom savjetniku prve austrijske uprave Francescu M. di Steffaneou podatke o prošlosti Dalmacije, davao mu literaturu i uvjerio ga da treba rješavati gospodarska pitanja u Dalmaciji.[53] V. Dandolo je najprije organizirao izgradnju cestovne mreže u Dalmaciji koju su tražili naši fiziokrati. R. A. Michieli Vitturi savjetovao je V. Dandolu da čvrsto stane

[53] To se vidi iz njegovih pisama I. D. Stratiku iz Zadra 30. kolovoza 1798. i 27. prosinca 1799. *Tre lettere di Francesco Maria di Steffaneo a Giandomenico Stratico e al canonico Boniacelli da 1793—1800.* Naučna biblioteka u Zadru, 22593. Ms. 563.

uz prava zemljoposjednika koji će onda moći na svojim posjedima autoritativno voditi politiku agrarnog napretka i prosvjećivanja, što nisu mogli pod nesuvremenom i korumpiranom mletačkom upravom koja je vrlo kolebljivo (tako I. Grgić) stala uz zemljoposjednike u njihovim trvenjima s kolonima. Fiziokratski pokret je prema tome u uskoj vezi s pokretom seljaka. Pod Dandolovom vlašću fiziokrati su dorađivali svoj pokret i provodili ga u djelo. Tako je Jerolim Bajamonti u svom *Prospetto*, govoru kad je postao predstojnik suda prvog stupnja u Splitu 1808. spomenuo monarhiju kao najbolji oblik vlasti koja čovjeka čini prikladnijim da se njim upravlja. Bila je to uloga modernog sustava opće naobrazbe kojim je liberalna država odgajala svoje činovništvo.

Fiziokratski pokret ne samo da nije bio epigonalan, već je djelovao u svjetskim okvirima. Tako se Antun Pušić, zadojen idejama hrvatskih fiziokrata krajem 18. stoljeća otisnuo u svijet. Poslije lutanja Evropom stigao je u Portugal. Na početku 19. stoljeća postao je admiral, pa guverner Zelenortskih Otoka na kojima je proveo u djelo ono što se nije moglo provesti u Dalmaciji — gospodarske reforme koje su s procvatom otokâ stvorile opskrbnu bazu za brodove što su plovili u Ameriku i Indiju. A to je bio događaj od svjetskog značenja u doba kad je nagli razvitak pomorstva bio preduvjet dodan neviđenom gospodarskom napretku.[54]

Na otvoreniju zadarskog liceja su Bartul Benincasa i Ivan Kreljanović Albinoni održali govore u kojima su kritizirali mletačku vlast.[55] Prvi je rekao da se u mletačko doba govorilo mnogo, a učinilo malo. Austrija je imala dobrih namjera, ali malo vremena da ih ostvari. Sad, pod francuskom upravom, ostvarit će se planovi putem škola u kojima će se prije svega učiti pravo, medicina, prirodne znanosti i pobuđivati *mehanička zanimanja*. I. Kreljanović Abinoni je nabrojio niz naših znanstvenika u prošlosti, a o Mlečićima je rekao da su se trudili da u Dalmaciji zavlada veliko neznanje kako bi mogli njome vladati. Mletačku vlast je nazvao *četiristoljetna noć* i izrazio zadovoljstvo što naša mladež više neće morati na škole preko Jadrana gdje se učila stranim običajima. Julije Parma je u istoj prilici (nastavak iste publikacije) tražio da se u školama uči književnost, geometrija, algebra, prirodne znanosti i mineralogija, to je tra-

[54] Ivan Pederin, *Antun Pušić, guverner Zelenortskih Otoka*, admiral i znanstvenik na početku prošlog stoljeća, Adriatica maritima Zavoda JAZU u Zadru, sv. 3 (1979) str. 169—179.

[55] *Apertura del Liceo di Zara celebrata il giorno 5. novembre 1806.* Discorso recitato dal signor B. Benincasa, Capo divisione della publica istruzione presso la Provveditoria generale nell'atto d'istallare i professori del Liceo i Discorso recitato dal signor G. Kreglianovich Albinoni, membro della commissione degli studi.

žio i N. Jakšić, koji je rekao da se naša mladež u Italiji i talijanskim školama učila lošem moralu i preziru svega što je naše. Loš moral je značila lijenost mladih gospodičića, kakvu je ocrnio Giuseppe Parini u poemi *Il Giorno* (Dan), dakle sustav u kojem je mlad gospodin učio malo jahati, mačevati se, malo glazbe i latinskog umjesto da uči neki zanat i da radi.[55a]

Naš fiziokratski pokret djelovao je u okvirima evropskog pokreta pokazavši nacionalne karakteristike. U njemu se stvorio pojam suvremenog čovjeka — građanina koji ima pravo na sreću i naobrazbu. Čovjeka čiji će se interesi poklapati s državom pa će on sam njegova imovina i rad postati čimbenik i uvjet državne moći. Makoliko položaj tog suvremenog čovjeka u odnosu na državu bio povoljan, za državu je bio tek korist a vrijedio joj je samo onoliko koliko je radio i kolik je bio njegov posjed što su ga fiziokrati proglasili neotuđivim. Bio je to zametak ozbiljne slabosti liberalizma koja će postati bjelodana onda kad se pojavi proletarijat i druge skupine ljudi nepoćudne državi, odnosno ozakonjene nejednakosti među ljudima.[56] Iako se program fiziokrata nije ostvario zbog politike druge austrijske uprave koja bi se mogla nazvati otprilike *neomerkantilizam* s naglašenim birokratizmom i militarizmom, ovaj pokret je ostavio trag u hrvatskom mentalitetu ostavivši našim strankama 19. stoljeća pojam narodnog suvereniteta, naprednjaštva i prije svega kult trgovine kao elementa političke slobode što oživljava privredu i kulturu. Ivan Kukuljević Sakcinski i Franjo Rački unijeli su stečevine naših fiziokrata u političku ideologiju Narodne stranke.[57] Klasična starina sad više nije bila tiranija forme kao u pjesnika latinista i likovnih klasicista, nije bila ni jalov zalog tradicionalizma u borbi protiv Mađara što su nam pokušavali nametnuti svoj jezik kao nacionalni, ona se sad vezivala uz pojmove političke slobode, rustičnih idila i poljodjelske proizvodnje s osloncem na Spartu i republikanski Rim, ne više imperijalni s državnopravnim ostacima rimskog carstva.

Fiziokratski pokret bio je gospodarsko-politički pokret zapadnoevropskog tipa kakvi su prema H. Kohnu bili odgovarajući pokreti u Velikoj Britaniji, Italiji, Francuskoj, Švicarskoj, pa i u USA, što znači da je predmet njihova rodoljublja bilo zajedništvo interesâ, sloboda izražena u suverenosti zakonodavne vlasti, država čija je zadaća štititi slobodu i imovinu građana. Takvi

[55a] P. Hazard, Op. cit. str. 194.

[56] William Aylott Orton, *The Liberal Tradition*, A Study of the Social and Spiritual Conditions of Freedom, New Haven, 1946. str. 110.

[57] O tome sam pisao u radu *More i Jadranska Hrvatska u 'Vijencu'* koji je recenziran i prihvaćen za tisak 1980. u Adriatica maritima Zavoda JAZU u Zadru, sv. 4.

pokreti nastali su u zemljama s jakim građanstvom, a takvo građanstvo je Dalmacija imala za razliku od sjeverne Hrvatske. U Njemačkoj i u slavenskim zemljama imamo slabo razvijeno građanstvo pa se razvija nacionalizam osnovan na jeziku i folkloru.

U fiziokratskom pokretu pojam jezika i folklora igra drugorazrednu ulogu. Priznata je potreba njege hrvatskog jezika i njegove uporabe kao nacionalnog jezika, folklor igra ulogu u strukturiranju Morlaka kao pozitivnog nacionalnog tipa suprotnog talijanskom kulturnom tipu. Mistika jezika i folklora nedostaju, a tako i nazor da je genij hrvatskog naroda osobito dubok što se redovito sreće u zaostalim zemljama što se bude.[58]

Već smo istakli da se uz kult slobode i prosvijećenosti, a bez kulta jezika i folklora pitanje odnosa prema nacionalnoj povijesti nije moglo riješiti. Julije Bajamonti je u *Memorie ecclesiastiche* prikazao svećenike kao nedostojne. Pisao je da su se tukli, da su držali priležnice i sl. Markantuna Dominisa ističe kao svijetli primjer učenjaka kojeg je Rim kažnjavao u nedemokratskom postupku, a potom barbarski sakatio njegov leš i spalio ga. To spada u okvir protuklerikalnosti njegova doba koje je smatralo da je kršćanstvo proizvelo samo laži i zločine kroz povijest, da je Crkva trpila zlouporabe i sl.[59]

U *Proseguimento della storia di San Doimo* osjeća se njegov ponos što je Splitska crkva čašćena na obližnjim dvorovima. U *Memorie della città di Spalatro in Dalmazia* on pokazuje privrženost znanstvenim metodama historiografije kako ih je tražilo njegovo doba, ali i veliku taštinu na drevnost Splita i uvjerenje ne baš tipično za njegovo doba da je nekadašnji Split u prosvijećenosti bio iznad sadašnjeg. Tako je povijest, i to prije svega ona svjetska, rimska, jer doba je bilo kozmopolitsko, postala nešto poput prosvijećenosti. To što smo u povijesti sagradili sjajne građevine i dali ugledne učenjake diže naše dostojanstvo i jamči uspjeh pokreta fiziokrata.

Jerolim Bajamonti je u svojoj *Disertazione* povijest prikazao kao povijest ljudskog uma i prosvijećenosti prikazujući kojim su se stečevinama istakli Indijci, Kinezi, Arapi. Povijest je dakle povijest afirmacije znanosti, umjetnosti i slobode osim tamnog razdoblja seobe naroda u kojoj u tamnoj četi barbara u fiziokratskom pokretu svoje mjesto zauzimlju i Hrvati. U ovaj okvir spadaju i arheološki zapisi *Romanorum antiquitatum analecta* Ivana Josipa Pavlovića Lučića.

Ovo pitanje pokušao je riješiti mlađi suvremenik fiziokrata Ivan Kreljanović Albinoni u dva sveska povijesti Dalmacije pod naslovom *Memorie per la storia della Dalmazia* (Zadar, 1809).

[58] H. Kohn, Op. cit. str. 352—354.
[59] P. Hazard, Op. cit. str. 52—53.

On je nacionalne emocije ukotvio u Liburnima u kojima je vidio stari kulturni narod pomoraca i trgovaca koji nije vodio ratove zbog trgovine. U hrvatskom fiziokratskom pokretu klasična je starina uživala velik ugled pa je I. Kreljanović morao osnovu nacionalne svijesti naći u klasičnoj starini. Prema njegovu mišljenju Liburni nisu bili pokoreni, već su s Rimljanima sklopili savez tako da su ovi poštovali njihovu unutrašnju autonomiju. Latinski nije istisnuo liburnijski koji se govorio još u srednjem vijeku. U kršćanstvu vidi čimbenik uljuđivanja Hrvata što su ipak saveznici Franaka, a protivnici Bizanta koji štiti gradsku samoupravu dalmatinskih gradova. Srednji vijek prikazuje kao borbu protiv barbarskih Hrvata koji gusaranjem onemogućuju plovidbu i trgovinu, te savez s Mlečićima s ciljem zaštite trgovine, a time prosvijećenosti i gradsku samoupravu u kojoj I. Kreljanović vidi cijeli narod kako sudjeluje — plemstvo, puk i svećenstvo, dakle zapravo narodni suverenitet. Zakoni se donose konsenzusom. To odgovara i Lockeovom pojmu vlasti na temelju konsenzusa.

Mlečići u početku osiguravaju slobodnu trgovinu, a također i Dubrovčani, no onda se od partnera izvrgavaju u gospodare koji guše gradsku samoupravu Dalmacije, pa ova ulazi u ugarsko-hrvatsku državu i u njoj nalazi funkciju izvoznika i posrednika kulture s mora u unutrašnjost. Mlečići se svete, osvajaju Zadar i barbarski ga kažnjavaju. No onda je Zadar opet u ugarsko-hrvatskoj državi gdje se pribojava samovolje bana Mladena Šubića koji je opisan kao samovoljni i tiranski feudalac.

Napokon je Dalmacija pod mletačkom vlašću i tu siromaši zbog vrlo kratkovidne mletačke politike, jer, prema nauku fiziokrata, bogat narod čini moćnom i državu. To je dovelo do propasti neliberalne mletačke države koju pisac smatra opravdanom pozdravljajući Napoleona kao nositelja mira i procvata znanosti, trgovine, porasta pučanstva i proizvodnje. Donosi se nov stabilni zakonik, jača zakonitost koja štiti rad i proizvodnju.

Kreljanovićeva povijest je važna, jer je kao reprezentativna povijest Dalmacije zanimala ne samo južne, već i sjeverne Hrvate, pa je prenijela u 19. stoljeće stečevine fiziokratskog nauka obogativši ga kultom gradske samouprave koji je postao osobitost hrvatskog liberalizma slično kao što su politički odnosi Starog zavjeta bili nadahnuće Cromwellu i osnova engleskog pojma slobode i liberalnog rodoljublja.[60] Poslije će kult municipalne samouprave prihvatiti I. Kukuljević Sakcinski i F. Rački, a, dakako, i Šime Ljubić.

Pitanje odnosa prema hrvatskoj narodnoj dinastiji I. Kreljanović nije umio riješiti. Tu je osim navedenih razloga djelovala

[60] H. Kohn, Op. cit. str. 168—179.

i *Historia salonitana* Tome Arhiđakona koji je Hrvate opisao kao barbare. To pitanje uspjeli su riješiti tek I. Kukuljević i F. Rački, a zapravo Lujo Marun i Luka Lelić. No, on je zato našao mjesto dalmatinskih gradova u ugarsko-hrvatskoj državi, ne u Mlecima, slijedeći i utilitarna načela fiziokrata, dakle zajedništva interesa. Ovako zamišljen položaj dalmatinskih gradova kao prozora Hrvatske u Evropu i njezinih organa za dodir sa zapadnom uljudbom, odnosno izvoznika naših proizvoda bit će živ i djelotvoran kroz cijelo 19. stoljeće do u naše dane.

Pokret fiziokrata imao je, to se ne može poreći, i neku ulogu u autonomaškom pokretu jer je o poljodjelskim akademijama prvi pisao Niccolo Tommaseo.[61] Uloga u autonomaškom pokretu ne može se ocijeniti jer premalo znamo o ideologiji autonomaša. No, bez sumnje tu se radi o nekim svojatanjima, kao što Gianfranco Torcellan i danas ubraja Ivana Banovca, pisca *Blagoslova od poglia* (Jakin, 1767) među Talijane.[62] No preko članaka Eugena Vusio i drugih u časopisu *Poljoznanac* njihove ideje prodiru potkraj prošlog stoljeća u mali puk u Dalmaciji.

Odnos austrijske vlasti poslije Bečkog kongresa bio je prema fiziokratskom pokretu negativan, osobito u prva dva desetljeća, negdje do sredine tridesetih godina. Zapravo, Austrija je *en bloc* odbacivala svu filozofiju prosvjetiteljstva i sve što je u vezi s tim, a cenzura je zabranjivala promet tih knjiga.[62a] Djela francuskih fiziokrata i Napoleonova gospodarstvenika Jeana Baptistea Saya bila su zabranjena još 1829,[63] a isto tako je bilo strogo zabranjeno djelo Cesarea Beccarija *Dei delitti e delle pene*, no *Lezioni sul commercio* A. Genovesija bilo je dopušteno 1828.[64] *Blagoslov od poglia* Ivana Banovca bio je zabranjen još 1847.[65] R. A. Michielija Vitturija vlast nije voljela pa je cenzura odbila djelo *Sopra la verità della religione cattolica*. Djelo je izišlo, ali je prije toga cenzurirano u Mlecima.[66] Kad je ovaj pi-

[61] U *Studi critici*, II. Mleci, 1843. str. 191—197. i *Storia civile nella letteraria*, Rim — Torino — Firenza, 1872. str. 382—393. i dr. Na ovo me je upozorio Š. Peričić tako što mi je dao na uvid svoj referat za simpozij o 60 godina Ekonomskog fakulteta u Zagrebu u studenom 1980.

[62] *Dizionario biografico degli Italiani*, sv. V. Rim, 1964. str. 757—758. i *Settecento veneto ed altri scritti storici*, Torino, 1969. str. 459—460. Vidi Peričićevu bilješku o Banovcu u naprijed navedenom prilogu simpoziju. Banovac je djelovao u Italiji i nije sudjelovao u našem fiziokratskom pokretu izravno.

[62a] Vidjeti *Vorschrift für die Leitung des Censurwesens und für das Benehmen der Censoren in Folge der a.h. Entschliessung vom 14. September 1810.*, nedatirano, Hist. arhiv u Zadru, pres. 1848. kut. 336. XI/1. br. 2726. par. 10.

[63] Hist. arhiv u Zadru, pres. 1829. kut. 112. XII.

[64] Ibid pres. 1825. kut. 83. XII. i 1828. kut. 103. XII.

[65] Ibid. pres. 1847. kut. 226. XI/1. br. 351.

[66] Ibid. pres. 1819. kut. 21. br. 22.

sac umro 1820. šef zadarskog redarstva Hahn naložio je da se njegova ostavština podrobno pregleda i to obrazložio tako što ga je opisao kao »znalca, ali čovjeka nemirna duha«, na kojeg je pazilo još mletačko redarstvo, te da se u njegovoj ostavštini mora nalaziti rukopis o nemirima 1797. u Dalmaciji i popis svih privrženika francuske vlasti u Dalmaciji[67]. Sam Ivan Kreljanović ipak je postao cenzor u Zadru i policija u njegovoj karakteristici nije o njemu napisala ništa loše.[68]

Krajem tridesetih godina austrijska vlast, koja želi zaobići građanstvo, obraća se politički nezrelom seljaku s polazišta sličnih fiziokratskim pa u Pragu Rodoljubno-gospodarsko društvo *(K. k. patriotisch-ökonomische Gesellschaft)* pokreće *Belehrungs- und Unterhaltungsblatt für den Land- und kleinen Gewerbsmann Böhmens* na njemačkom i na češkom kao *Listy ponaučné i zabavné pro polnje hospodàre a remeslnjiky v čechach. Zora dalmatinska* trebala je, a dobrim dijelom je i bila časopis za male obrtnike i seljake. Kad je predsjednik Dvorskog redarstvenog ureda *(Hofpolizeistelle)* grof Josef Sedlnitzky taj časopis dopustio 26. svibnja 1843. odredio mu je takvu fizionomiju,[69] što se doduše nije posve poštovalo kod uređivanja pa su se u *Zori* objavljivali i brojni književni i kulturni prilozi. No u rubrici *Zore dalmatinske* posvećenoj seljacima oživjelo je nasljeđe fiziokratskog pokreta koji se u nas onda još nije bio zaboravio. Te stečevine naših fiziokrata će u *Zori dalmatinskoj* i kasnijim časopisima prožeti naš mentalitet u toku 19. stoljeća.

[67] Ibid. pres. 1821. kut. 46. br. 1247 i 1312.
[68] Ibid. pres. 1819. kut. 21. br. 472, 510, 560.
[69] Ibid. pres. 1846. kut. 282. XI/6. 1400.

BIBLIOGRAFIJA VAŽNIJIH RADOVA FIZIOKRATSKOG POKRETA U DALMACIJI

Banovac, Ivan, Blagoslov od poglia, Jakin, 1767.

Bajamonti, Jerolim, Sopra i veri mezzi di promuovere l'agricoltura in Dalmazia, Memoria del (...) letta nella Generale Riduzione della prefata Società di Spalato del dì 30. gennaro 1791.

isti, Discours du (...) prononcé le 19. janvier 1812. à l'installation des Tribunaux de première instance

isti, Dissertazione del (...) sopra il problema proposto per il concorso dell'anno 1810. dall'Accademia di scienza, lettere ed arti di Padova se sia fondata l' opinione, che quanto s'accrescono i progressi delle scienze, tanto degradi il gusto delle lettere, Padova, 1813.

isti, Prospetto ragionato di alcune notizie storiche conducenti a ben intendere la giurisprudenza romana di (...) Padova, 1808.

Bajamonti, Julije, Lettera del (...) sopra alcune particolarità dell'isola di Lesina, 1785. s. l.

isti, A monsignore Stratico per il suo ingresso nella chiesa vescovile di Lesina, Padova, 1786.

isti, Dell'origine e dei progressi della pubblica società economica di Spalato, Memoria, Nuovo giornale d'Italia, 1790. br. XLIII. str. 337—343.

isti, Memoria sulla possibile moltiplicazione degli animali bovini nell'isola di Lesina del (...) Nuovo giornale d'Italia, 1790. br. IX. str. 65—69. i br. X. str. 73—76.

isti, Zapisi o gradu Splitu, Split, 1975.
Memorie della città di Spalato in Dalmazia, str. 101—141.
Memorie ecclesiastiche, str. 142—215.
Storia della peste che regno in Dalmazia negli anni 1783—1784. str. 225—243. (Prvo izd. Mleci, 1786).
Sull'ammorbamento dell'aria cagionato della moltitudine de'mendici raccolti nella città di Spalatro, str. 288—301.
Proseguimento della storia di San Doimo, in cui si descrive la translazione del suo corpo ultimamente solennizzato nella città di Spalatro, Mleci, 1770.

isti, Sull'asciugamento della campagna d'Imoski nella morlacchia veneta e sulla regolazione delle sue acque, ragionamento, s. a. et l.

isti, Dell'origine e dei progressi della pubblica società economica di Spalatro, Giornale enciolopedico d' Italia, Mleci, 1790. str. 99——114. i Nuovo giornale d' Italia, Mleci, XLIV (1970) str. 337—343 i 351—352.

isti, Dell'origine e dei progressi della pubblica società economica di Spalatro, memoria del (...) in una straordinaria assemblea della società stessa addì 5. luglio del 1790. str. 269—272.

Benincasa, B(artolomeo), Discorso, u: Apertura del Liceo di Zara celebrata il giorno 5. novembre 1806.

Bergeljić, Horacij, Memoria sopra i modi di accrescere la specie bovina in Dalmazia relativamente ai quesiti espressi nelle lettere, 10. ottobre 1778. degl'eccellentiss. signori provveditori ai beni inculti e deputati all'agricultura dirette all'eccellentiss. sig. proveditor generale in Dalmazia ed Albania del (...) Giornale d'Italia, 1790, br. XLIX. str. 287—292. i br. L. str. 393—394.

Borelli, Andrija, Escogitazioni slegate di un infermo occasionate dalla imminente organizzazione della Dalmazia, Hist. arhiv u Zadru, Fond Borelli V. sv. 4. br. 214 i 215 f. 6.

Čaletić, Luka, Saggio sopra alcune esperienze fatte nella riviera dei Castelli di Traù dal (...) Giornale d'Italia 1788. str. 52—54.

isti, Saggio sull'aumento della spezie bovina in Dalmazia presentato li 29. agosto 1789. alla pubblica Accademia Georgica delli Castelli di Traù dal (. . .) Nuovo giornale d'Italia 1790. br. III. str. 20—24.

Čulić, Toma, Lettera del (. . .) al celebre signor Giovani Arduino (. . .) sull'allevamento fatto da esso signor canonico de'filugeli, ossiano bacchi da seta alla cinese in campagne, e a ciel scoperto, s.a. et l.

isti, Lettera del (. . .) scritta al celebre ed illustrissimo sig. Giovanni Arduino sull'allevamento fatto da esso signor canonico de'filugeli, ossiano bacci di seta alla cinese in campagna, e a cielo scoperto, Nuovo giornale d'Italia, spettante alla scienza naturale, e principalmente alla agricoltura, alle arti ed al commercio, 1790. br. XVI. str. 124—128, XVII. str. 129—130.

Dragičević, Mihovil, Saggio sopra la moltiplicazione della spezie bovina nella provincia di Dalmazia del (. . .), Nuovo giornale d'Italia, 1790. br. V. str. 35—38.

Garagnin, Ivan Luka, Memoria del (. . .) sulla necessità di applicarsi all'incremento dell'agricoltura nella provincia della Dalmazia, 1788.

isti, Memorie del (. . .) sulla necessità di applicarsi all'incremento dell'agricoltura nella provincia della Dalmazia recitata in un'adunanza della Società Economica di Spalato, Nuovo giornale d'Italia, 1789. br. XXXV. str. 278—280.

isti, Discorso detto nell'apertura della Società Georgica della Riviera dei Castelli di Trau nel giorno 8. giugno 1789. da (. . .), Nuovo giornale d'Italia, Spettante alla sienza naturale e principalmente all' agricoltura, alle arti, ed al commercio, 1789. br. XXVII——XXXVII. str. 213—216, 218—222, 228—231, 281—286, 289—292.

isti, Memoria sul governo delle api usato nella Dalmazia, Raccolte di memorie delle pubbliche accademie di agricoltura, arti, e commerico dello Stato Veneto, tomo settimo, Mleci, 1792. str. 77—91.

isti, Il puro omaggio, Zadar, 1804. A sua eccellenza Pietro Co. di Goëss, ciambellano di S. M. imperiale, e reale, suo aulico consigliere, commissario, e preside del governo di tutta la Dalmazia del (. . .)

isti, Riflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia, Zadar, 1806.

Grubišić, Klement, In originem et historiam alphabeti sclavonici glagolitici vulgo hieronymiani disquisitio antiquitatis populorum septentrionalium litterarie sclavonicae et runice studiosis, Mleci, 1766.

Jakšić, Nikola, Ringraziamento a sua eccellenza provveditor generale della Dalmazia recitato dal (. . .), u: Apertura del liceo di Zara celebrata il giorno 5. novembre 1806. str. 48—49.

Kreljanović Albinoni, Ivan, Discorso, u istoj publikaciji

Michieli Vitturi, Radoš Ante, Osservazioni del (. . .) sopra la lettera del sig. Pietro Nutrizio Grisogono a lui diretta, che servono per apologia del suo »Saggio sopra la Repubblica della Dalmazia«, Mleci, 1779.

isti, Saggio epistolare sopra la repubblica della Dalmazia, Mleci, 1777.

isti, Saggio sopra l'antica Città di Salona, Mleci, 1779.

isti, Memoria del (. . .) sopra la coltura degl'ulivi, Mleci, 1787.

isti, Sopra la moltiplicazione della specie bovina nella Dalmazia, Memoria, s. l. 1788.

isti, Lettera al chiarissimo signor dott. Leone Urbani, medico fisico in Venezia (. . .), Giornale d'Italia, 1789. br. XLIII. str. 341—344. br. XLIV. str. 352.

isti, Saggio sopra un'esperienza fatta dall'illustriss. e reverendissimo monsignor Gio(vanni) Domenico Stratico (. . .) esposto alla pubblica società economica di Spalato e letto nella general ridu-

zione del di 5. luglio 1789. dal (...) Nuovo giornale d'Italia, Spettante alla scienza naturale e principalmente all'agricoltura, alle arti, ed al commercio (1789) br. XIX. str. 147—149.

isti, Memoria sull'introduzione degli ulivi nei territori mediterranei nella Dalmazia e sulla loro coltivazione, u: Raccolta di memorie delle pubbliche accademie di agricoltura, arti, e commercio dello stato Veneto, tomo quinto. Mleci, 1792, str. 104—189.

isti, Memoria sopra la manna di Frassino, Mleci, 1792.

isti, Memoria sopra il piano della legislazione agraria per la Dalmazia, Hist. arhiv u Zadru, Spisi gen. providura 1807. tit. XIII. rubr. 1.

isti, Sopra la felicità, Sermone, Split, 1813.

Mirković, Jakov, Lettera al nobil sig. Gio(vanni) Lucca Garagnini sui carboni fossili del territorio di Sign, Giornale d'Italia, 1789. br. XXIX. str. 305—308.

Moler, Ivan, Dissertazione sopra le pescagioni della Dalmazia, Giornale d'Italia, Spettante alla scienza naturale e principalmente all'agricoltura, alle arti, ed al commercio, Mleci (1775) br. VIII—X. str. 57—76, 65—72, 73—76.

Nutrizio Grisogono, Petar, Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia. Treviso, 1780.

isti, Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia, Opera economico-politica del (...), Firenze, 1775.

isti, Saggio diviso in due parti sopra le controversie letterarie delle Dalmazia e alcuni pezzi dell'Opera intitolata Riflessioni economico-politiche del (...), Mleci, 1778.

Parma, Julije, Nauk za texake od Dalmaczje, Sloxen po naredbi priusviscenoga Scenata nadslanoj knixno-texnoj skupsctini zadarskoj po plemenitomu gospodinu knezu (...) otajniku iste skupsctine prinesen u' naravski jezik po Francesku od Cyprianih Farkovichiu iste skupsctine drugu, U Mletezii, MDCCXCIII.

isti, Voto, u: Apertura del Liceco di Zara celebrata il giorno 5. novembre 1806.

Pavlović Lučić, Ivan Josip, Romanorum antiquitatum analecta, Zadar, 1813.

Rossignoli, Ivan, Compendio dell'istoria civile della Dalmazia, Treviso, 1780.

Senjanović, Frane, Saggio di un piano di scolastica educazione da prestarsi pel corso di otto anni a chiunque brama d'apprendere la via di farsi dotto, Zadar, 1803.

Skakoc, Ivan, Saggio letterario di alcuni giovani scolari, Zadar, 1803.

Sović, Mate, Riflessioni sull'ignoranza della lingua slava letterale in Dalmazia, opuscolo postumo (...) corredato di alcune annotazioni del (...) Rados Antonio Michieli Vitturi, Mleci, 1787.

Stratiko, Ivan Dinko, Opere edite ed inedite, Fasc. I. Mleci, 1843. Sull'agricoltura della Dalmazia, memoria, str. 1—13. Idea e descrizione di una possessione ben tenuta nei Castelli di Traù, str. 14—43.
Memoria nella necessità e modi d'istruire i contadini nell'agricoltura, str. 44—89.

isti, Sull'agricoltura della Dalmazia, Memoria presentata alla Società Georgica delli Castelli di Traù li 18. aprile 1789. dal (...) Nuovo giornale d'Italia, Spettante alla scienza naturale e principalmente all'agricoltura alle arti ed al commercio (1789) br. IX. str. 68—70, 85—87.

isti, Catechismo del Galantuomo, Zadar, s.a.

isti, Lettera di (...) al (...) Rados Ante Michieli Vitturi sulla vera lingua illirica e necessità di studiarla con metodo, Rukopis u NB u Zadru, prijepis Ivana Gurata iz 19. stoljeća, Ms. 513.

isti, Saggio sopra un'esperienza fatta dal (...) Esposto alla pubblica società economica di Spalato e letto nella general riduzione del di 5. luglio 1789. Nuovo giornale d'Italia 1789. br. XIX. str 147—149.

isti, Lettera del (...) al (...) Rados Antonio Michieli Vitturi, s.a. et l.

isti, Dissertazione sulle cagioni e rimedi della spopolazione della Dalmazia, Rukopis u Naučnoj biblioteci u Zadru, Ms. 77.

isti, Collezione di opuscoli sagri e pastorali, Mleci, 1970.

isti, Opuscoli economico-agrari, Mleci, 1970.
Sull'agricoltura della Dalmazia, Memorie, str. 1—7.
Idea e descrizione di una possessione ben tenuta nei Castelli di Traù, str. 18—56.
Memoria sulla necessità e modi d'istruire i contadini nell'agricultura, str. 56—90.

Stratiko, Grgur, Informazione sullo stato, fazioni, emolumenti, forza reale, ufficiali delle Craine di Dalmazia scritta dal (...) per commando dell'illustrissimo et eccellentissimo sig. Paulo Boldù, provveditore generale in Dalmazia ed Albania e da lui spedito all' eccellentissima conferenza li 17. marzo dell'anno 1773. Naučna biblioteka u Zadru, Ms. 160/II. Rukopis.

S(tratiko), G(rgur), Relazione e informazione sopra le Craine de' Territori della Dalmazia scritta del (...) l'anno 1873. Naučna biblioteka u Zadru, Ms. 160/I. Rukopis.

isti, Sopra la peste a Dobropoglie e Gossich del contado di Zara e ne limitrofi stati Austriaco o Turco de (...), Hist. arhiv u Zadru, Dragomanski spisi, knj. 30.

THE PHYSIOCRATIC MOUVEMENT IN DALMATIAN CROATIA

Summary

Following the French physiocratic mouvement the Croatian intellectuals started such a mouvement simultaneously to the Italians. They did so in the southern province of Croatia — in Dalmatia, which until 1797. was ruled by Venice.

In Dalmatia this mouvement rose due to the peculiar caracter of our colonate where the peasant as a free man cultivated the grounds of the owner since generations. He was reluctant in giving the part due to the owner, the nobleman and the Venetian, authorities looked for a period with irresolution to the frictions of the absente landlord, living in a town and the peasants. Due to the obsolete taxpaying sistem most of arable land was left uncultivated. New wars with Ottoman Empire were unlikely to occur. Our physiocratic mouvement rose out of these conditions when our intellectuals organized in a number of agricultural accademies in Split, Zadar, Kaštela and Trogir. In this article their programmes and ideology are reviewed. It was amouvement of landlords, which conceived themselves as the agricultural and civil teachers of the peasantry which now is seen as a modern Croatian nation. Agriculture has to be animated by modern agrotechnic means, by building of roads which would render possible the free trade and the industrialisation of the nation which would unite and annect parts of Croatia in order to supply the industry by raw materials.

This programme is to be realized by passing a modern legislation enabling everybody to sell and buy ground. This legislation would protect privat property, equality before the law, so that privat and public interests would coincide.

In the Croatian model of democracy, in the rule by consent the idea of municipal authonomy which existed in our coastal towns since the Roman times and was inherited by the Middle Ages played a role as the national sovereignity was conceived by means of municipal authonomy.

The scholarization of the whole nation was also suggested. As this nationalism was not a linguistic one, the study of natural sciences have been placed ahead but the introduction of the Croatian as a modern national language was suggested. Venetian rule was rejected for being obsolete and for being the rule of foreigners.

This mouvement acted in the framework of European physiocratism generating the first model of modern democracy in Croatia, which played a role in our democratic and liberal mouvement of the XIXth century. These stressed more the importance of language and the folklore remaining more to the left as the Croatian liberal parties were parties of the poorer part of the middle class. Bishops, army generals, rich industrialists, which form the political right, were in Croatia foreigners troughout the XIXth century and later.